

Əlyazması hüququnda

MAYIL BİNNƏT OĞLU ƏSGƏROV

**DİLLƏRİN LEKSİK-QRAMMATİK SƏVİYYƏDƏ
TƏDQIQININ LİNGVO-PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ**

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2014

**Dissertasiya AMEA Nəsimi adında Dilçilik İnstitutunun
Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir**

Rəsmi opponentlər:

Bahar Cəfərova
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Həbib Zərbəliyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Ramiz Əliyev
Psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı müəssisə:

Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrası

Müdafiə 23 may 2014-cü il saat 00-da AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdindəki filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının əsaslı kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat aprel 2014-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi:

Filologiya üzrə elmlər doktoru
N.F.Seyidəliyev

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Ümumilikdə dil struktur vahidlərinin (DSV) əmələ gəlməsi, ünsiyyət vasitəsi kimi onlardan istifadə prosesi və ya mexanizmi, o cümlədən də nitqin yaranması, qəbulu və mənimsənilməsi məsələləri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu məsələlərin istər sistemli şəkildə, istərsə də epizodik olaraq öyrənilməsi, sadəcə dilçiləri deyil, eləcə də digər sahələr üzrə mütəxəssisləri maraqlandırmışdır. Bu heç də “professional modabazlıq deyil. Bu, hər şeydən əvvəl dilçilik elminin təbii, dialektik inkişafının obyektiv nəticəsidir”¹.

Məlum olduğu kimi, insanın istənilən fəaliyyətinin hərəkətverici qüvvəsi ehtiyac və bu ehtiyac istiqamətində formalaşan motivasiyadır. Xidmət etdiyi elm sahələrinin köməyi ilə dil problemlərini həll etməyə çalışan filosof, psixoloq, kibernetik, sosioloq və bir çox digər sahələrdən olan tədqiqatçı mütəxəssislərin səyi və dilçilərlə əməkdaşlığı nəticəsində həmin elm sahələri ilə dilçiliyin kəsişmə nöqtələrində fəlsəfi-nəzəri dilçilik, psixolinqvistika, riyazi dilçilik, sosiolinqvistika və s. kimi dilçiliyin yeni istiqamətləri yaranır. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, gələcəkdə də belə çoxyönlü istiqamətlər yaranmaqda davam edəcəkdir.

Psixoloq alim R.Əliyev əsərlərindən birində C.Freydman və R.Freyqerə istinadən qeyd edir ki, hər bir məşhur nəzəriyyəçi insan təbiətinin müəyyən bir cəhətini aydınlaşdırmışdır... Onların əksəriyyətinin səhvi ondan ibarətdir ki, yalnız özlərinin baxış və yanaşmalarının ümumi, hərtərəfli, doğru olduğunu zənn edirlər... Həqiqətən də həmin nəzəriyyəçilər bütövün və ya tamın bir hissəsi haqqında dərin təsəvvürə malikdirlər. Amma onlar inanmaq istəmirlər ki, dedikləri tamın sadəcə bir hissəsidir. Əksinə, başqalarını da inandırmağa çalışırlar ki, dedikləri ya tamdır, ya da tamın əsas hissəsidir².

¹ Mahmudov M.Ə. Ənənəvi dilçiliyə qeyri-ənənəvi baxış. AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası N 2-4, Bakı, “Elm”, 2006, s. 102.

² Əliyev R.İ. Şəxsiyyət haqqında nəzəriyyələr və yeni insan tərbiyəsi. Təhsil Problemləri İnstitutunun rəsmi saytı. Yayınlanma tarixi: 24 iyul 2013, <http://www.tehsilproblemleri.com/?p=1619>.

Türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində dilin psixoloji problemlərinin öyrənilməsi, yaxın keçmiş qədər epizodik xarakter daşmışdır. Azərbaycanlı müəlliflərə aid bəzi əsərlərdə dilin psixolinqvistik problemlərinə öləri şəkildə toxunulmuş, bəzi hallarda isə A.Hacıyeva¹ və digər müəlliflər konkret məsələlərə aid məqalə yazmaqla kifayətlənmişlər.

Son illərdə neyrolinqvistik araşdırmalara meylin artdığı hiss olunur. G.Sədiyeva² və H.Eminlinin³ neyrolinqvistik istiqamətdə apardığı monoqrafik elmi araşdırmalar Azərbaycanda bu istiqamətə meylin ilk cəhdləri hesab oluna bilər. Daha sonrakı mərhələlərdə sadəcə neyrolinqvistik deyil, ümumiyyətlə, psixolinqvistika və koqnitivologiya istiqamətdə də əsərlər yaranmağa başlamışdır. A.Məmmədov və M.Məmmədovun⁴, F.Veysəllinin⁵ tədqiqatları məhz belə əsərlərdəndir.

Mövzunun aktuallığı. DSV-nin yaranması və mənimsənilməsi məsələsinin tədqiqinə ən qədim dövrlərdən etibarən maraq göstərilmişdir. Sadəcə onu demək kifayətdir ki, müstəqil elmi istiqamət kimi 1950-ci illərdə yaranan psixolinqvistika⁶ ilə bağlı son 60 il ərzində, artıq üç məktəb yaranmışdır. Buna baxmayaraq psixolinqvistikanın tədqiqat obyektini olan nitqin yaranması və mənimsənilməsi problemi bu günə qədər həll oluna bilməmişdir. Bu istiqamətin yaradıcıları və tədqiqatçılarının böyük əksəriyyəti psixoloqlar olduğuna görə onların tədqiqat və araşdırmalarında birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən məsələ problemin psixoloji cəhətləridir.

Psixolinqvistik tədqiqatlarda linqvistik məsələlərə əhəmiyyət verilməməsi o həddə çatmışdır ki, bu sahənin bəzi tədqiqatçıları aşağıdakına bənzər fikirləri artıq açıq şəkildə səsləndirirlər: “nitq

¹ Hacıyeva A. Erkən türk döyünə aid metatezik sözyaradıcılığı prosesinin psixolinqvistik aspektdən təhlili haqqında. AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №2-4, Bakı, “Elm”, 2006, s. 272-283.

² Sədiyeva G.A. Afaziya: neyrolinqvistik tədqiqat. Bakı, “Elm”, 1999, 92 s.

³ Eminli H. Nitqin yaranması və inkişafı prosesinin neyrolinqvistik təhlili. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2008, 153 s.

⁴ Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. “Çaşıoğlu”, Bakı, 2010.

⁵ Veysəlli F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı, “Təhsil” NMP, 2010, 141 s.

⁶ Daha ətraflı bax: Леонтьев А.А. Психолінгвистика. Москва, “Наука”, 1967, 118 с.; Леонтьев А.А. Психология общения. «Университет Тарту», 1974, 219 с.

fəaliyyəti nəzəriyyəsi nitq fəaliyyəti prosesinin analizinə linqvistik mövqedən yox, sırf psixoloji mövqedən yanaşır”¹, “nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin tədqiqat predmeti dilin yaranması, başa düşülməsi və mənimsənilməsi prosesləridir, tədqiqatın vahidi psixoloji proses, nitqin analiz kateqoriyası isə psixoloji kateqoriyadır, dilçilik kateqoriyası deyil və bu səbəbdən də fəaliyyətin hansı dil elementlərindən ibarət olması əksər hallarda ikinci dərəcəli məsələdir... Qeyd edək ki, bütün psixolinqvistik məktəblərin antoloji mənzərəsi müxtəlif şəkildə qurulmuşdur”², “psixolinqvistik araşdırma aparən tədqiqatçılara: “Sizin işinizin əsasında hansı linqvistik nəzəriyyəyə dayanır?” deyə sual belə verilməməlidir”³. Bu kimi fikirlər psixolinqvistikanın artıq dilçilik sahəsi olmaqdan çıxdığına açıq işarə kimi qəbul olunmalıdır. Bu da əslində, H.Şteyntalın məntiqi meyllərlə mübarizə məqsədi ilə dilçiliyi psixoloji elm, dili isə bütövlükdə psixi fenomen elan etməsi qədər yanlış və qeyri-məntiqidir.

Belə bir vaxtda həm psixoloji, həm də linqvistik meyarlara eyni dərəcədə əsaslanmaqla təklif edilən nəzəri müddəaları və onların tətbiqi ilə həlli mümkün olan psixolinqvistik problemləri psixoloji dilçilik baxımından son dərəcə aktual və prinsipial əhəmiyyət daşıyan məsələlər hesab etmək olar. Bu tədqiqat əsərində irəli sürülən nəzəri müddələrin DSV-lərə (dil struktur vahirlərinə) tətbiqi ilə psixolinqvistikanın yeni mərhələsinin başladığını elan etmək olar. Belə ki, həm psixoloji, həm də linqvistik meyarlara əsaslanan bu nəzəri müddəalar DSV-lərlə bağlı əksər psixoloji və linqvistik problemlərin həllinə imkan verən nəzəri mövqeyin müəyyənləşdirilməsinə və şərhinə imkan yaradır.

Dissertasiya işində müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

Dil vahidlərinin və ümumilikdə dilin linqvo-psixoloji analizinə imkan verən nəzəri konsepsiyanın qısa şərhini vermək: onun 1) psixoloji və linqvistik əsaslarını, 2) minimal vahidlərini, 3) reallaşma mexanizmini izah etmək.

¹ Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва “Наука”, 1987. с.97

² Tarasov Y.F. Göstərilən əsəri, s. 128-129.

³ Tarasov Y.F. Göstərilən əsəri, s. 135-136.

İrəli sürülən konsepsiya əsasında dil vahidlərinin linqvistik və psixoloji analizini aparmaq: 1) formaların, 2) nitqin və 3) ümumilikdə dilin yaranma, qəbul edilmə və mənimsənilmə mexanizmini linqvo-psixoloji cəhətdən şərh etmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Bu tədqiqatın obyektı ayrıca götürülmüş bir dil və ya dillər qrupu deyil. Formaların yaranma mexanizmi və modeli bütün aqlütinativ dillərə şamil olunmaqla onları bu tədqiqatın obyektinə çevirir. Nitqin və sözləmin yaranma və mənimsənilmə mexanizmi və modeli isə, demək olar ki, bütün dillərə şamil olunur və onları da bu tədqiqatın obyektinə çevirir.

Tədqiqatın predmeti isə bütün səviyyələrdən olan DSV-lər, yəni dilin aktiv bir sistem kimi formalaşmasına və fəaliyyətinə şərait yaradan leksik formalar, leksik-qrammatik və qrammatik paradigmlər, sintaktik vahid mahiyyəti daşıyan nitq sözləmləri və sintaqmatik normalardır.

Tədqiqatın məqsədi, hər şeydən əvvəl, DSV-lərin və ümumilikdə dilin linqvo-psixoloji analizinə imkan verən nəzəri müddələrin şərhidir. Təbii ki, bu tədqiqatın eyni dərəcədə əhəmiyyət daşıyan digər bir məqsədi də, DSV-lərin linqvistik və psixoloji cəhətdən analizi, onların yaranma, qəbul edilmə və mənimsənilmə mexanizminin müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın vəzifələri bu günə qədər mövcud olan psixolinqvistik məktəblərdən əsaslı şəkildə fərqlənən, sadəcə nitqi deyil, eyni zamanda formanı və ümumilikdə dili həm psixoloji, həm də linqvistik cəhətdən şərh etməyə qadir olan nəzəri müddələrin qısa şərhini vermək və bu müddəalar əsasında:

- Leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formaların yaranma və mənimsənilmə mexanizmini müəyyənləşdirmək;
- Nitqin və ya nitq sözləminin yaranma, qəbul edilmə və mənimsənilmə mexanizmini şərh etmək;
- Formaların və nitq sözləminin uşaqlar tərəfindən yaradılması və mənimsənilməsi mexanizmini araşdırmaq;
- Struktur vahidləri əsasında dilin linqvistik və psixoloji mahiyyətini şərh etmək, onun xaotikliyi və sistemləşməyə meylini, forma, məna vəhdətini, inkişaf tendensiyalarını nəzərdən keçirməkdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını psixoloji yöndən L.S.Vıqotskinin psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsinin xaricə yönələn fəaliyyətlər qisminin mütləq şəkildə nəzərə alınması şərti ilə, akademik İ.M.Seçenov tərəfindən irəli sürülən üçpilləli dərkətmə sxemi (*1. insana göstərilən xarici təsir, 2. bu təsirin insanın daxilində yaratdığı hisslər və ya obraz, 3. insan tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət*) əsasında müəyyən edilən S+K+F (stimul + kod + fəaliyyət) modeli, linqvistik yöndən isə funksional-semantik metod, konkret dil faktları ilə bağlı müqayisə, tutuşdurma və statistik metodlar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada forma, nitq və ümumilikdə dilin həm linqvistik, həm psixoloji yöndən analizinə imkan verən yeni nəzəri müddəalar yığcam şəkildə şərh olunmuşdur. Bu müddəalar əsasında formaların və nitqin yaranma, dərk olunma, qəbul edilmə və mənimsənilmə mexanizmi analiz edilmiş, dilin forma və məna vəhdəti, inkişaf tendensiyaları əsasında onun linqvistik və psixoloji mahiyyəti şərh edilmişdir. Nitq söyləminin uşaqlar tərəfindən yaradılması, həm formaların, həm də nitq söyləminin uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsi mexanizminin özünəməxsus cəhətlərinin araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Məlum olduğu kimi klassik psixolinqvistika sadəcə nitqin tədqiqi məqsədi ilə yaranıb. Mövcud nəzəri baza əsasında psixolinqvistika bu günə qədər nitqin sadəcə psixoloji problemlərini öyrənə bilmişdir. Bu tədqiqatın **nəzəri əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu araşdırma çərçivəsində şərh olunan müddəaların tətbiqi ilə dilin istənilən səviyyədə olan struktur vahidinin həm linqvistik, həm də psixoloji mahiyyətini şərh etmək mümkündür. Bu tədqiqatın əsas müddəalarından müxtəlif dillər üzrə forma, nitq və ümumilikdə dilin mənimsənilmə mexanizminin şərhində nəzəri baza kimi istifadə oluna bilər. DSV-lərin yaranma və mənimsənilmə mexanizminin bu tədqiqat çərçivəsində verilən şərhindən və modelindən riyazi dilçilik və maşın tərcüməsi ilə bağlı tədqiqatlarda, mətnin avtomatik sintaktik təhlili və sintezi zamanı “maşın qrammatikaları”nın yaradılmasında və DSV-lərin riyazi-məntiqi köklərinin müəyyənləşdirilmə-

sində faydalanmaq mümkündür. Eyni zamanda, ümid edirik ki, burada istifadə olunan gerçəklik elementi (GE), intellekt obrazı (İO) kimi minimal apellyativ vahidlər dərk etmə və təfəkkür proseslərinin şərhində alternativ kateqoriyalar kimi faydalı olacaqdır. Tədqiqatın **praktik əhəmiyyəti** odur ki, bu əsərdən ali məktəblərin filologiya fakültələrində dil nəzəriyyəsi üzrə dərslər vəsaiti kimi, bundan başqa filologiya və psixologiya ixtisası üzrə əlavə kursların təşkilində yardımçı vəsait kimi istifadə oluna bilər. Bu tədqiqat əsasında nəşr olunmuş “Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası” adlı monoqrafiyadan 2011-ci ildən etibarən Bakı Avrasiya Universitetinin Filologiya və jurnalistika fakültəsində əlavə dərslər vəsaiti kimi istifadə edilir, həmin tarixdən etibarən “Dilin psixologiyası” fənni bu universitetdə xüsusi seçmə fənni kimi “Ümumi dilçilik” ixtisası üzrə magistr hazırlığı proqramına daxil edilmişdir və hazırda tədris olunur.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı 3 monoqrafiya, 35 məqalə, 2 tezis olmaqla 40 elmi əsər çap olunub. Bunlardan Almaniyada 1, Rusiyada 4, Ukraynada 1, Moldaviyada 1 məqalə, Türkiyədə 3 məqalə və 1 tezis çap edilib. Azərbaycanda və xaricdə keçirilən 8 beynəlxalq konfransda işin əsas müddələri ilə bağlı çıxışlar edilib, məruzələr söylənilib.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işi girişdən, iki hissə və beş fəsildən, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN QISA MƏZMUNU

“**İşin ümumi səciyyəsi**” adlı hissəsində dissertasiya mövzusunun aktuallığı, obyekt, predmeti, məqsədi, vəzifələri, nəzəri və metodoloji əsasları, eimi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh olunmuş, dissertasiya işinin aprobasiyası və quruluşu haqda məlumat verilmişdir.

Tədqiqatın “**Dilin psixoloji problemlərinə müxtəlif baxışlar**” adlanan birinci hissəsi iki fəsildən ibarətdir.

Bu hissənin “**Dilin psixoloji problemlərinin öyrənilmə mərhələləri**” adlanan birinci fəslində psixolinqvistika müstəqil elmi

istiqlal kimi yaranıncaya qədər dilin psixoloji problemlərinin öyrənilməsi ilə bağlı göstərilən cəhdlər, eləcə də psixolinqvistik biheviorizm, neobiheviorizm və nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi metodoloji, psixoloji və linqvistik əsaslar baxımından analiz edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, “Biheviorizm”, “Neobiheviorizm” və “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” mövcud DSV-lərdən yalnız nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizminin analizinə cəhd göstərmiş və onun da sadəcə bəzi psixoloji yönlerini şərh etməyə müvəffəq olmuşdur. Göstərilmişdir ki, bu nəzəriyyələr əsasında dilin həm linqvistik, həm də psixoloji şərhini vermək, ümumiyyətlə, mümkün deyil.

V. fon Humboldt belə hesab edir ki, dil özünəməxsus mahiyyət yaratma qabiliyyətinə malikdir. Dilin bu xüsusiyyəti yalnız dərk etmə aktı çərçivəsində mövcud olur. Amma mahiyyət etibarilə dil dərk etmə və ya təfəkkürdən asılı deyil¹.

Əlbəttə ki, bu fikrin birinci hissəsi, yəni “*dilin mahiyyət yaratma qabiliyyətinin dərk etmə aktı çərçivəsində mövcud olması*” mülahizəsi tamamilə doğrudur. Bu fikrin ikinci hissəsini isə, böyük alimə bəslədiyimiz dərin rəğbətə baxmayaraq, məqbul hesab edə bilmərik. V. fon Humboldtun “*mahiyyət etibarilə dil dərk etmə və ya təfəkkürdən asılı deyil*” fikri nə dilin yaranması, nə də praktik olaraq ondan istifadə baxımından doğru hesab edilə bilməz. Çünki ümumilikdə dilin, eləcə də nitqin yaranması sinktual dərk etmə², onun kommunikativ funksiyası isə vizual-verbal dərk etmə ilə birbaşa bağlıdır. İnsanın yüksək psixoloji fəaliyyətlər qrupuna daxil olan nitq yaratma fəaliyyətini, eləcə də ünsiyyəti dərk etmədən kənarında təsəvvür etmək belə mümkün deyil. V. fon Humboldtun bu fikrinin tam əksinə olaraq, biz belə hesab edirik ki, insan təfəkküründən kənarında mənasız söz yığını və işarələr zəncirindən başqa bir şey olmayan dil vahidi və ya nitqin əsl mahiyyəti məhz dərk etmə və təfəkkür proseslərində üzə çıxır.

H.Şteyntal nitq prosesini şərtləndirən üç başlıca amilin əhəmiyyətini ön plana çəkir. O, belə hesab edir ki, nitqin məqsədi

¹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию, М., 1984, с. 78.

² Əsgərov M.B. Ümumi dərk etmə prosesində sinktual dərk etmənin rolu. Tədqiqatlar, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, “Elm”, 2004, № 1, s. 16-19.

psixoloji və maddi qüvvələrin köməyi ilə məzmunun ifadəsidir. H.Şteyntal maddi qüvvəni musiqi aləti, psixoloji qüvvəni çalğıçı, məzmun və ya mənanı isə bəstəkarla müqayisə edir¹. Bütün digər cəhətləri bir kənara qoyaraq etiraf etməliyik ki, V. fon Humboldt-dan fərqli olaraq, H.Şteyntal məzmunun ifadəsində psixoloji və maddi cəhətlərin birgə iştirakını qəbul edir. Doğrudur, H.Şteyntal məzmun, maddi və psixoloji cəhətlər deyərkən heç də GE, ona ekvivalent olan birinci və ikinci sıra İO-ları nəzərdə tutmur².

Psixologiya tarixində V.Vundt *təfəkkür elementi nəzəriyyəsinin*³ yaradıcısı kimi tanınır. Bu nəzəriyyəyə görə, psixoloji fəaliyyətlərin şərhinin əsasında sadə elementlər dayanır. Bütün psixoloji proseslər onların qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır. V.Vundtun “sözlə ifadə olunmuş mahiyyət qeyri-söz işarələri arasında mövcud olan xəyali şəkildir” fikri, DSV-nin müstəqil GE kimi dərk olunması nəticəsində ikinci İO-nun yaranmış olması ilə bağlı fikrimizə birbaşa dəstək verir.

Psixolingvistikanın müstəqil elm sahəsi kimi yaradılması Ç.Osqudun adı ilə bağlansa da⁴, onun ilkin psixoloji əsasını təşkil edən bihevizm nəzəriyyəsinin D.Vatsona aid olduğu qeyd edilir. D.Vatson psixologiyayı nəzarət oluna bilən eksperimentlərə əsaslanan dəqiq elm elan edirdi. Daxili psixoloji prosesləri, o cümlədən təfəkkür və dərkətməni tədqiqat obyeki hesab etməmək bihevizistləri “stimul-reaksiya” sxemi ilə kifayətlənməyə, nitqin tədqiqini isə nitqyaradan reaksiyalar səviyyəsinə qədər bəsitləşdirməyə vadar etmişdir⁵.

L.Blumfeld bihevizist mövqedən yanaşmaqla nitq vasitəsilə reallaşan ünsiyyət haqqında tam təsəvvür yaradan ilk dilçidir. O, bihevizizmin əsas çıxış nöqtəsi olan “stimul-reaksiya” sxeminə əsaslanmaqla belə hesab edir ki, insanın həyati ehtiyacları və

¹ Steintal H. Abriss der Sprachwissenschaft, Berlin, 1871, s.483.

² Əsgərov M.B. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları. Tədqiqlər. Bakı, 2003, №4, s. 39-43

³ Wundt W. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Die Sprache. Stuttgart, 1900. Bd. 1.

⁴ Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. Ed. By Ch.E.Osgood and T.A.Sebeok. Baltimore, 1954.

⁵ Tarasov Y.F. Göstərilən əsəri, s. 28-29.

onların ödənilməsi məqsədi ilə icra olunan fəaliyyətlər iki tip reaksiyada öz əksini tapır. Bunlardan birincisi praktik əməli reaksiya, ikincisi isə nitq vasitəsilə göstərilən reaksiyadır, yəni bütün normal insanlarda nitq, hər şeydən əvvəl, praktik ehtiyacların ödənilməsinə xidmət edir¹.

Ünsiyyətdə olan şəxslərin replikaları və praktik fəaliyyətləri $S \rightarrow R$ (stimul - reaksiya) sxemi əsasında *səbəb-nəticə* modeli üzrə analiz edilərkən praktik fəaliyyətlər nitqdə ifadə olunan sözlərin mənası hesab edilir. Bununla belə, analizin obyektini yalnız müşahidə edilə bilən fəaliyyətlər olduğuna görə paradigmlərdə pozulmalar müşahidə edilir. Çünki kommunikant tərəfindən stimul yaradılarkən bunun əmələ gətirəcəyi reaksiya əvvəlcədən təxmin edilir, yəni reaksiya stimuldan əvvəl keçir (R-S), başqa sözlə, müşahidə edilməyən, ideal olan fakt tədqiqat obyektinə daxil olur.

İnsan davranışlarının yeni keyfiyyətdə şərhinə yönələn, neo-behaviorizm kimi təqdim olunan yeni psixolinqvistik istiqamətin banisi Ç.Morrisdir. O, nitq vasitəsilə ünsiyyətin analizində düzgün və asanlıqla isbat oluna bilən təsəvvürlərdən çıxış edərək göstərir ki, bəzi hallarda insan işarəyə də, onun əvəz etdiyi əşyaya da eyni tərzdə reaksiya göstərir, yəni əşya və onun işarəsi eyni reaksiya ilə qarşılır. Əşya və onun işarəsinə insan tərəfindən verilən reaksiyanı müşahidə etməyin mümkün olmadığı halları izah etmək məqsədi ilə Ç.Morris "dispozisiya", yəni reaksiya verməyə hazırlıq anlayışından istifadə edir. Ç.Morrisin fikrincə, bu mənə gələcəkdə, başqa şəraitlərdə üzə çıxacaq, reallaşacaqdır. Klassik behaviorizmdə işarənin mənası stimul kimi çıxış edən "işarə gövdəsi"yə qarşı göstərilən reaksiya idisə, Ç.Morrisdə işarənin mənası dispozisiyadır, yəni stimula qarşı reaksiyaya hazırlıqdır.

N.Xomskinin psixolinqvistikasında bir tərəfdən formal dil strukturlarının mənimsənilməsi və onlardan istifadə məsələləri öyrənilir, digər tərəfdən isə kommunikantın nəzərdə tutduğu mənə yükünün nitq şəklində formalaşması ilə bağlı təsəvvür yaradılır ki, bu məqsədlə də üst və alt qata aid nitq elementlərinin yaradılması

¹ Блумфилд Л. Язык. М., 1968, с. 4.

anlayışından istifadə edilir. Bəzən ziddiyyətli, bəzən isə tam aydınlaşdırılmayan, lazımı qədər şərh olunmayan və bu səbəbdən də oponentləri tərəfindən müxtəlif şəkildə şərh oluna bilən fikirlər irəli sürdüyünə görə, N.Xomski tez-tez tənqidlərə məruz qalmışdır.

N.Xomskiyə qarşı irəli sürülən bəzi haqsız iradlarla razılaşmasaq da, qeyd edək ki, onun konsepsiyasında zəif yerlər çoxdur. Ən zəif məqamlardan biri isə odur ki, DSV-nin mənimsənilməsi prosesini şərh edərkən tədqiqatçı dilin koqnitiv bazasına istinad edir. Uşaqlar tərəfindən dilin mənimsənilməsi və analizi ilə bağlı koqnitiv vasitələrin necə formalaşdığını müəyyənləşdirməyə çalışır.

Psixolinqvistik tədqiqatın yeni nəzəri sxemini təklif edən T.Salama-Kazaku bu sxemi Ç.Osqudun biheviolist analiz sxeminə və N.Xomskinin obyektiv neobiheviolizminə qarşı qoyur: „...sırf insani fenomen olan dil şüurla idarə olunur, o, sosial determinasiya prizmasından baxmaqla bütün psixoloji həyatın məcmusuna münasibətdə öyrənilməli və şərh olunmalıdır, eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, dil psixoloji fəaliyyət baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir və anatomik-fizioloji aktivliyin məhsuludur”¹.

L.Vıqotskiyə görə, təfəkkür və nitqin öyrənilməsinin dönüş nöqtəsi odur ki,... tam olanı tərkib hissələrinə deyil, tamın bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən vahidlərə ayıraraq öyrənmək lazımdır... Psixologiya daxili elementlərə parçalayaraq öyrənmə metodundan əl çəkməli və tamı onun vahidləri əsasında öyrənməlidir². L.Vıqotski belə hesab edir ki, “Söz eyni zamanda həm nitq, həm də təfəkkürdür, çünki o, nitq vasitəsilə düşünmənin vahididir”³. Deməli, L.Vıqotski “tam” dedikdə nitq və düşünmə prosesinin vəhdətini, onun “vahidi” dedikdə isə, sözü nəzərdə tutur.

L.Vıqotskiyə görə: ”fikir sözlə ifadə olunmur, o, sözdə tamamlanır”⁴. L.Vıqotski uşağın fəaliyyətini müşayiət edən nitqi və ya hər hansı işi icra edən uşağın danışmasını onun sözlü düşünməsi kimi qəbul edir və icra edilən tapşırıq çətinləşdikcə danışığın

¹ Салама-Казакү Т.Методология психолінгвистики и некоторые ее примечания//Психолінгвистика за рубежом. Москва, 1972, с.24-25.

² Выготский Л.С. Психология, Изд.-во Апрель Пресс, ЭКСМО-ПРЕСС, Москва, 2000, с. 268.

³ Yenə orada, s. 269.

⁴ Yenə orada, s. 469.

çoxalmasını dərkətmə və düşünmədə nitqin aparıcı rolu kimi qiymətləndirir¹. Bizcə, bu fikir “portret çəkən rəssamın zümzümə etdiyi mahını olmasa, o işləyə bilməz” hökmü qədər yanlışdır.

A.Luriyaya görə, belə düşünməyə əlimizdə heç bir əsas yoxdur ki, “dilın alt qatlar” birbaşa olaraq “fikrin” (mund) əsas kateqoriyalarını əks etdirir; qrammatik qarların intuitiv şəkildə “tanınması” (competence) onların tətbiqindən (performance) əsaslı surətdə fərqlənir; dil vahidlərindən istifadə intuitiv “bilikdən” asılıdır”².

Fikrin dildə ifadəsi məsələsinə gəlincə, A.Luriya J.Piajenin aparmış olduğu çoxsaylı təcrübə və eksperimentlərə istinad edərək göstərir ki, burada birbaşa əksolunmadan söhbət gedə bilməz. Çünki qeyri-dil gerçəkliyi dil işarələri ilə birbaşa deyil, vasitəli formada, çevrilmiş şəkildə əks olunur. A.Luriya belə hesab edir ki, dilin genetik köklərini dilin özündə axtarmaq lazım deyil, bu kökləri insanın elə fəaliyyətlərində axtarmaq lazımdır ki, orada “obyektiv gerçəklik əks olunur və ona ekvivalent olaraq subyektiv gerçəklik yaranır”³.

Üçüncü psixolinqvistika nəslı və ya məktəbi də adlandırılan⁴ “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin əvvəlki məktəblərdən bir sıra fərqlərinin olduğu iddia edilir və A.A.Leontiyev bunun əvvəlkilərdən dörd başlıca fərqlinin olduğunu qeyd edir⁵:

Birinci hissənin **“DSV-lərin psixolinqvistik mahiyyətini əks etdirən təfəkkür prosesləri”** adlanan ikinci fəslində dilin həm psixoloji, həm də linqvistik mahiyyətini açmağa qadir olan dərkətmə və təfəkkür proseslərinin sadələşdirilmiş mexanizmi ayrı-ayrı akt və fazalar şəklində nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd olunur ki, akademik İ.Seçenov tərəfindən irəli sürülən 3 pilləli dərkətmə aktı təqdim edilən nəzəri müddəaların psixoloji əsası ola bilər, bu şərtlə ki, onun üçüncü pilləsi L.Viqotski tərəfindən irəli sürülən fəaliyyət

¹ Выготский Л.С. Психология... с. 840-842.

² Лурия А.Р. Научные горизонты и философские тупики в современной лингвистике: (Размышления психолога о книгах Хомского) // Вопросы философии, 1975. № 3, с. 147.

³ Лурия А.Р. Göstərilən əsəri, s. 148.

⁴ Tarasov Y.F. Göstərilən əsəri, s. 94.

⁵ Эвристический принцип в восприятии, порождении и усвоении речи // Вопросы психологии 1974, № 5. с. 5.

nəzəriyyəsi ilə təkmilləşdirilsin. Dərketmə prosesi dərk olunan minimal vahid, yəni “gerçəklik elementi (GE)” və dərketmənin reallaşmasını təmin edən minimal apellyativ vahid, yəni “intellekt obrazı” vasitəsilə və eyni zamanda İ.Seçenov - L.Viqotski nəzəriyyələrinin üzvi şəkildə birləşməsindən yaranan: $S+K+F=D$ (stimul + kod + fəaliyyət = dərketmə) sxemi əsasında baş verir.

“Dərk olunan minimal vahid” heç də həmişə birbaşa hiss orqanlarına təsir edən və ya belə bir təsir nəticəsində dərk olunan “real varlıqla bağlı yaranmış vahid” kimi başa düşülməməli, marksizmin yeganə reallıq mücəssəməsi kimi təqdim etdiyi materiya anlayışının ekvivalenti hesab edilməməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, varlığı qəbul edilən, təsəvvür və ya güman edilən bütün irreal varlıq, hadisə və substansiyalar da “dərk olunan minimal vahid” anlayışına aiddir. Çünki biz onları da dərk edirik. Bu tədqiqat çərçivəsində “dərk olunan minimal vahid” anlayışını biz “*gerçəklik elementi (GE)*” adlandırırıq.

Dərketmə və təfəkkür prosesinin reallaşmasına şərait yaradan minimal apellyativ vahid anlayışı əşya və hadisələrin insan tərəfindən dərk olunmasına, ətraf mühətdə mövcud olan real və irreal varlıqların canlıların beynində inikası proseslərinə şərait yaradan ilkin vahid və ya elementləri nəzərdə tutur. Bu araşdırma çərçivəsində “dərk etmə və təfəkkür prosesinin reallaşmasına şərait yaradan minimal apellyativ vahid” mənasında “*intellekt obrazı (İO)*” terminindən istifadə edirik və ümumi şəkildə qeyd etməyi lazım bilirik ki, “İO” dedikdə, GE-nin və ya onun hissələrinin real və ya təsəvvür olunan əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət və hərəkətlərinə ekvivalent olan təfəkkür vahidləri və ya GE-lər ilə bağlı təfəkkür proseslərinin reallaşmasını şərtləndirən minimal apellyativ vahidlər nəzərdə tutulur. Öz-özlüyündə tam, bütöv bir fəaliyyət¹ və ya proses² mahiyyəti daşıyan, təfəkkür əməliyyatlarını, ayrı-ayrılıqda götürülmüş bu və ya digər GE haqqında məlumatın qəbulu, mənimsənilməsi, qavranılması, onlarla apel-

¹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию, М., 1984, с. 61.

² Леонтьев А.А. Эвристический принцип в восприятии, порождении и усвоении речи// Вопросы психологии 1974, №5.

lyasiyaya yönələn müstəqil aktlar kimi təqdim etməyi və hər bir aktı da sıra ardıcılığı ilə cərəyan edən dörd faza şəklində nəzərdən keçirməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Birinci faza. Belə fərz edək ki, biz Qubada bir dağda gəzinti zamanı gördüyümüz gözəl təbiət mənzərəsinə doya-doya baxır, bu gözəlliyin hər cizgisindən, hər çalarından həzz alır, onun seyrinə dalır. Mənzərəni seyr edə-edə həyatımızda ilk dəfə eşitdiyimiz çox gözəl, həzin bir musiqi parçası, tütəkdə çalınan bir çoban bayatısı dinləyir və eyni zamanda dadlı, ətirli giləmeyvələr də yeyirik. Bu zaman biz təbiət mənzərəsi, tütək səsi, giləmeyvə və onun qoxusu, dadı, yumşaq gövdəsi kimi GE-lər ilə vizual, vokal, friktual və s. təmasda oluruq.

Beynimizdə gördüyümüz mənzərəyə, eşitdiyimiz musiqi səsinə, meyvənin dadına, qoxusuna, yumşaqlığına ekvivalent olan, yəni bu GE-ləri və onların müxtəlif cəhətlərini əks etdirən məlumatlara uyğun İO-lar yaranır. Beləliklə, dərkətmə prosesinin birinci fazası – *məlumatın qəbulu və İO-ya çevrilməsi fazası* başa çatır.

İkinci faza. Biz dağ gəzintisi zamanı gördüyümüz ecazkar mənzərəni, bənzərsiz musiqini və bu cənnət bağında yediyimiz dadlı, ətirli, yumşaq giləmeyvələri yadımızda saxlayır, bəlkə də ömrümüzün sonuna qədər unutmuruq. Kompüterdən fərqli olaraq insan beyni heç bir komandaya ehtiyac duymadan mənzərəni, tütək səsinə, meyvənin dadını, qoxusunu və s. müstəqil GE-lər kimi “qəbul və qeyd edir”. Dərkətmə prosesinin ikinci fazası hesab olunan və yadda saxlama fazası adlanan bu mərhələdə beynimizdə haqqında danışılan dağ gəzintisi ilə bağlı minlərlə İO yaranır, öz aralarında birləşərək vahid intellekt kodları silsiləsinə çevrilir və baş beynimizdə mühafizə olunur, beləliklə, dərkətmənin ikinci fazası və ya birinci yarımaktı başa çatır.

Qubada dağ gəzintisi zamanı təmasda olduğumuz meyvə ilə bağlı beynimizdə yaranan İO-nu fikrən xatırlamağa çalışsaq.

a. Vizual təmasın nəticələri (görünüşi ilə bağlı): ümumi görünüşü deformasiyalı kürə şəklindədir, ümumi rəngi tünd qırmızıdır, gövdəsi kiçik kürəciklərin birləşməsindən yaranıb, hər kiçik kürənin üstündə tünd rəngli xırda nöqtələr, nöqtələrin

ortasında tikanvari nazik tükcüklər var, şirəsi əldə qırmızı ləkələr yaradır, adi su ilə yuduqda bu ləkələr, demək olar ki, yox olur;

b. Friktual təmasın nəticələri (toxunma ilə bağlı): ümumi gövdəsi yumşaqdır, diş altında əzildikdə içindən maye çıxır, kiçik kürəciklərin içində diş altında xırçıldayan xırda toxumcuqlar var; tikanvari nazik tükcükləri dodaq və dili yüngülcə dalayır, şirəsi əldə və dodaqlarda zəif yapışqanlıq yaradır, adi su ilə yuduqda yapışqanlıq yox olur;

c. Tastual təmasın nəticələri (dadbilmə ilə bağlı): ümumi dadı şirindir, çox çeynədikdə müəyyən turşluq, diş altında əzilən xırda toxumcuqlarında zəif yağ dadı hiss olunur;

d. Attaral təmasın nəticələri (qoxubilmə ilə bağlı): spesifik qalıcı qoxusu var, adi su ilə yuduqda bu qoxu yox olmur və s.

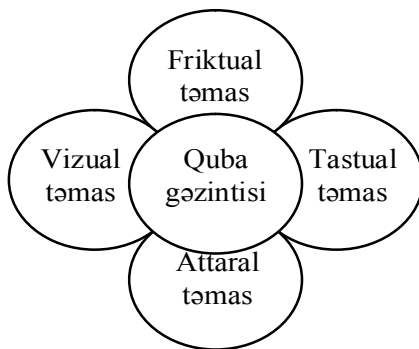
Göründüyü kimi, burada vizual, friktual, tastual, attaral təmas nəticəsində yaranan İO-ların yalnız sözlə ifadəsi mümkün olan bir qismi sadalanmışdır. Burada təmasda olduğumuz meyvənin dağ moruğu olduğunu başa düşdünüz və yəqinliklə deyə bilərsiniz ki, bu meyvə ilə bağlı yaranan İO-ları yalnız bu sadalananlardan ibarət deyil. Təbii ki, həmin meyvə ilə bağlı yaranan daha bir sıra xüsusiyyəti yuxarıdakı sıralara əlavə etmək mümkündür.

Söz və onun əks etdirmək, təsvir etmək imkanları ilə bağlı K.Abdullayev yazır: “Söz, əslində, real həyatda gedən prosesin ümumiləşdirilmiş adıdır... Həyat zəngindir, əlbəttə ki, söz o zənginliyi əks etdirə bilməz. Həyat sonsuzluq qədərincə rəngarəngdir, söz isə sonsuz deyil... Həyat rəngli televizordur, söz isə ağ-qara. Həyat mütləqdir, söz təhrif edir...”¹.

Bizcə, söz birbaşa GE-nin özünü deyil, onun İO şəklində dərk olunmuş xüsusiyyətlərini qismən təsvir və əks etdirən appelyativ vasitədir.

¹ Abdullayev K. Dilçiliyə səyahət. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik. Bakı, 2010, s. 136-137.

“Quba gəzintisi” kodlar silsiləsinin qeyd edilən digər dörd intellekt kodu ilə birləşməsindən yaranan sisteminin sadələşdirilmiş sxemini Eyer dairələrinin köməyi ilə belə təsvir etmək mümkündür.

Kod birləşmələrinin əmələ gətirdiyi sistemin mürəkkəbliyini tam təsəvvür edə bilmək üçün bir faktı da nəzərə alaq ki, intellekt kodları heç də sxemdə göstəriləndiyi kimi stabil dairə formasına malik deyil və onların əmələ gətirdiyi sistem mütləq həmin dairələrin kəsişməsi formasında təzahür etmir.

Üçüncü faza. Haqqında danışılan gəzintidən sonra illər keçir. Bir dəfə təsadüfən duyduğumuz bir çiçək qoxusu, melodiya, dad, yaxud gördüyümüz başqa bir mənzərə həmin o “Quba gəzintisi” zamanı eşitdiyimiz musiqini, yediyimiz meyvəni və ya bütövlükdə həmin dağ gəzintisi ilə bağlı bütün təfərrüatları bizə xatırladır və beləliklə, dərkətmə və təfəkkür prosesinin xatırlama və ya yadasalma adlanan üçüncü fazası reallaşmış olur. Dərkətmə prosesinin üçüncü fazasında nəzərdə tutulmuş və ya gözlənilməz bir “komanda” (məsələn, bir çiçək qoxusu, musiqi və s.) ilə baş beynimizdə mühafizə olunan milyonlarla intellekt kodları arasından haqqında danışılan dağ gəzintisi ilə bağlı kod, sanki avtomatik olaraq seçilir (digər kodlarla birlikdə və ya ayrılıqda) və aktiv yaddaşa gətirilir.

Dördüncü faza. Haqqında danışılan dağ gəzintisi gözlərimiz önündə canlanır. Ən xırda təfərrüatlarına qədər o ecəzkar gözəlliyi, o şahanə musiqini, dadını, ətrini hələ də damağımızda hiss etdiyimiz o cənnət meyvəsini yada salırıq.

Dərkətmə prosesinin dördüncü fazası hesab olunan və intellekt kodunun GE-yə ekvivalent olan obrazlar şəklində açılması fazası adlanan bu mərhələdə aktiv yaddaşa gətirilmiş intellekt kodu bütün

tərkib hissələri ilə, yəni onu təşkil edən obrazlarla aktiv yaddaşda bərpa olunur, başqa sözlə desək, “gözlərimiz önündə canlanır”. Göründüyü kimi GE-nin dərk olunmasını əks etdirən bu dörd fazada dilə, nitqə heç bir ehtiyac duyulmur.

Bəzən birinci və ikinci yarımaktlar arasında illərlə fasilə olsa belə, əksər halda, birinci (qəbul) və ikinci (yadda saxlama), eləcə də üçüncü (xatırlama) və dördüncü (tətbiq) fazalar sıx ardıcılıqla cərəyan edir və onlar arasında olan keçidləri müəyyənləşdirmək çox çətin olur. Sanki ilk iki və son iki fazalar öz aralarında birləşir. Qeyd olunan 4 faza öz məzmun və mahiyyətini itirmədiyi kimi, onların sıra ardıcılığı da pozulmur. Yəni bu fazaların cərəyan ardıcılığı nə qədər sıx da olsa, onlar mütləq şəkildə baş verir və heç bir zaman birincidən üçüncüyə, ikincidən dördüncüyə və ya birincidən dördüncüyə birbaşa keçid mümkün deyildir.

İndiyə qədər dərkətmə ilə bağlı deyilən fikirləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, *dərkətmə* dedikdə GE ilə bağlı məlumatın insanın beyin aparatı vasitəsilə İO formasına transformasiya olunaraq qəbul edilməsi, İO-lar şəklində qəbul edilmiş məlumatların intellekt kodlarına çevrilərək baş beyində mühafizəsi, tələb olunduqda lazımi intellekt kodunun axtarılıb tapılması və bu kodun yenidən tam şəkildə və ya qismən müvafiq GE-lərə ekvivalent olan obrazlar şəklində və ya sonrakı dərkətmə proseslərinin tələbinə uyğun olaraq digər formalarda modullaşdırılaraq istifadəsini əhatə edən tam bir təfəkkür prosesi nəzərdə tutulur.

Sinktual dərkətmə¹ düşünmə yolu ilə müəyyən edilən GE-nin İO-nun yaranması prosesini ehtiva edir. Sinktual dərkətmənin digər üsullara nisbətən daha məhsuldar olması haqqında yaranan yanlış təsəvvürün səbəblərindən biri odur ki, bəzən yazılı (vizual-vokal) və şifahi (vokal) nitqin vasitə kimi istifadə olunması, yəni modullaşma yolu ilə baş verən müxtəlif təfəkkür prosesləri sinktual dərkətmə kimi qəbul edilir.

İntellekt obrazının modullaşması - mövcud İO-nun dərkətmə

¹ *think* – ingilis sözü olub, Azərbaycan dilində mənası “düşünmək, fikirləşmək”dir

prosesinin icra olunacağı obrazlara çevrilməsidir. Modullaşmanın iki başlıca növü vardır: transformativ modullaşma və representativ modullaşma. *Transformativ modullaşma* eyni bir GE-yə ekvivalent olan bir tip obrazların başqa tipdən olan obrazlara çevrilməsi və ya transformasiyasıdır. *Representativ modullaşma* isə dərk edilmiş GE-nin və ona aid İO-nun müvəqqəti (okkazional) olaraq yeni mahiyyətdə təqdim edilməsidir.

Sinktual dərkətmə zamanı modullaşmış obraz GE-yə və təfəkkür subyektinə uyğun olmalıdır. *Modullaşmış obrazın GE-yə uyğunluğu* – dedikdə, üzərində sinktual aktın icra olunduğu obrazın dərk edilməsi nəzərdə tutulan GE-ni həqiqi mənada əks etdirməsi nəzərdə tutulur. *Modullaşmış obrazın təfəkkür subyektinə uyğunluğu* dedikdə iş, üzərində sinktual aktın icra olunduğu modullaşmış obrazın onu dərk etməyə çalışan subyektə məlum olması nəzərdə tutulur.

İnsan yarandığı gündən ünsiyyət mühitinə düşür. Bu onun həyat tərzinə çevrilir. Cəmiyyət daxilində yaşayan insan istənilən vaxt ya aktiv, ya da passiv ünsiyyətdə olur. Ünsiyyət insanın və insanlığın atributlarından biridir. Buna görə də insanın hər hansı fəaliyyətini, o cümlədən də təfəkkür prosesini tam olaraq ünsiyyətsiz, dilsiz təsəvvür etmək çətinidir.

Sinktual dərkətmənin ən geniş yayılmış forması qarışıq və ya sintez obrazlarla dərkətmədir. Sintez obrazların, demək olar ki, hamısının tərkib hissələrindən birini ən cüzi şəkildə də olsa, dil elementləri, sözlər təşkil edir. Amma bu obrazlardakı dil elementləri həm forma, həm də daşdığı məna baxımından ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdiyimiz dildən və dil elementlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Düşünmə qabiliyyəti zəif olan insanlarda sinktual dərkətmə prosesi ya ümumiyyətlə alınmır, ya da monoton İO-ları və mətn formasında modullaşmış obrazlarla həyata keçirilir. Onlarda düşünmə prosesi monoloq-mətn şəklində və mətn oxunuşu sürəti ilə gedir. Kinoda və ya tamaşada sərxoş, yaxud da dəli obrazı yaratmaq istəyən rejissor və aktyorlar bu qanunauyğunluqdan məharətlə istifadə edirlər.

Tədqiqatın “**Forma, nitq və dil sistemi, onların psixolinqvistik analizi**” adlanan ikinci hissəsi üç fəsildən ibarətdir. Tədqiqatın bu hissəsində dərketmə aktlarının izi ilə forma, nitq və ümumilikdə dilin psixolinqvistik təbiəti şərh olunur, DSV-nin yaranma və mənimsəmə mexanizmi izah edilir.

İkinci hissənin “*Formanın psixolinqvistik analizi*” adlanan birinci fəslində formaların linqvistik və psixoloji mahiyyətini tam şəkildə açmağın mümkünlüyü əsaslandırılmışdır. Bütün səviyyələrdən olan DSV-nin beyin aktivliyi ilə birləşdikdə dilə çevrilməsi prinsipinə istinad etməklə sübut olunmuşdur ki, DSV kommunikatın yaddaşında müstəqil GE, birinci İO, dil işarəsi və ikinci İO-dan ibarət tam kodlar şəklində mühafizə edilir.

Formanın, sözün dərketmə və təfəkkürün aləti, vahidi olmadığı, onun özünün dərk olunmuş GE ilə bağlı və məhz sinktual dərketmə nəticəsində yarandığı əsaslandırılır.

Söz və dərketmənin əlaqəsindən danışan K.Abdullayev yazır: “Həm söz, həm cümlə vasitəsi ilə təfəkkürümüz dünya və onun ən müxtəlif çalarlarını... adlandırmağa cəhd edir... Adlandırdınsa, artıq dərk etdin deməkdir... dərk etməyə qədər isə, adlandıra bilmirsən”¹. Təbii ki, adlandırmaq üçün nitq ehtiyacının olması da vacib şərtidir.

GE-nin insanın hiss orqanlarına təsiri birinci İO-nun yaranması üçün kifayətdir, formanın və ona ekvivalent olan ikinci İO-nun yaranması üçün isə, mütləq şəkildə dərk olunmuş GE ilə bağlı nitq ehtiyacının yaranması vacibdir. Bu ehtiyaca uyğun olaraq sinktual dərketmə nəticəsində forma və onun dərk olunması ilə də ikinci İO əmələ gəlir.

Belə fərz edək ki, adını və ona ekvivalent olan ikinci İO yaratmalı olduğumuz GE bir qabdır. Xarici görünüşü etibarilə ləyəni və ya böyük boşqabı xatırladır, xırda dəlikləri var. Bu qab içərisinə tökülən maye qarışığı olan cisimləri mayedən ayırmağa xidmət edir, yəni içərisinə tökülən cismin suyunu süzmək üçündür. Bu halda sinktual dərketməyə hazırlıq mərhələsində, yəni ümumi

¹ Abdullayev K. Göstərilən əsəri, s. 135.

dərketmə prosesinin birinci aktının birinci fazasında həmin qabın görünüşü, əlaməti, eləcə də funksiyası ilə bağlı verilən izahat və s. əsasında vizual-vokal dərketmə metodu ilə beynimizdə ona ekvivalent olan birinci İO yaranır.

Birinci aktın ikinci fazasında həmin qabın birinci İO-su bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik GE-lərin (məsələn, ləyənin, boşqabın və s.) baş beyində mühafizə olunan birinci və ikinci İO-ları və kodlarının mühafizə edildiyi qrupda qeyd olunur (yadda saxlanılır). Beləliklə, həmin qab dərək edilir. Birinci aktın üçüncü fazasında həmin qabın birinci İO-su bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik digər GE-lərin baş beyində mühafizə olunan İO-ları və ya kodları ilə birlikdə yada salınır, yəni aktiv yaddaşa gətirilir. Dərketmə prosesinin ümumi qaydalarına uyğun olaraq birinci aktın üçüncü fazasında aktiv yaddaşa gətirilən İO-lar dördüncü fazada modullaşaraq sonrakı beyin aktivliklərinin icrası üçün ən uyğun olan obraz və simvollara çevrilir¹.

Növbəti aktda sinktual dərketmə yolu ilə həmin qaba ad veriləcəyinə görə, birinci aktın dördüncü fazasında həmin qabın birinci İO-su həm vizual şəkildə, həm də onun forma və funksiyalarının təsvirindən ibarət olan mətnlər şəklində aktiv yaddaşa gətirilir. Onunla bərabər aktiv yaddaşa gətirilmiş bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik digər GE-lərin birinci İO-su da həm vizual şəkildə, həm də həmin qabların forma və funksiyalarının təsvirindən ibarət olan mətnlər şəklində, ikinci İO-ları isə, bu GE-lərin adlarına ekvivalent olan sözlər, yəni “ləyən”, “boşqab” sözləri kimi aktiv yaddaşda tam açılır.

Sinktual dərketmənin birinci fazasında forması, funksiyası, təbiəti və s. cəhətləri nəzərə alınmaqla həmin qaba ad verilir. Funksiyası nəzərə alınmaqla bənzərlik və analogiya prinsiplərinə uyğun olaraq (funksiyası süzmək və forması ləyənə, boşqaba bənzədiyinə görə) bu qaba “süzəyən” və “süzqab” adı da vermək olardı. Amma başqa analogiya və bənzərlik, eyni zamanda bir sıra digər linqvistik cəhətlər də nəzərə alınmaqla bu qaba “süzgəc” adı

¹ Əsgərov M.B. Dərketmənin mexanizmi. “Tədqiqlər”. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, “Elm”, 2006, N 4, s. 44-59.

verilmişdir. Sinktual dərkətmənin bu fazasında həmin qabın altı hərfdən ibarət olan adının “süzgəc” şəklində yazılışını və [süzgəç] kimi tələffüzünü əks etdirən sözə ekvivalent olan ikinci İO yaranır.

Sinktual dərkətmənin ikinci fazasında həmin söz və onun dərk olunması nəticəsində yaranan ikinci sıra İO-su bu qabın birinci və ya əsas İO-su ilə birləşərək tam kod əmələ gətirir. Bu kod bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik GE-lərin baş beyində mühafizə olunan İO və ya kodlarının olduğu qrupda və ya silsilədə qeyd edilir (yadda saxlanılır). Beləliklə, həmin qabın adı *süzgəc* kimi dərk edilmiş olur və bununla da, sinktual dərkətmənin aktiv mərhələsi başa çatır.

Bu və ya digər GE-yə verilən ad dilin maddi hissəsini təşkil edən struktur vahidi, başqa sözlə desək, qrafem və ya fonemlərdən ibarət materiya formasıdır (məsələn, “*süzgəc*” sözünün 6 qrafem və ya fonemdən ibarət maddi forması), yəni GE-dir. Bir şəxs tərəfindən yaradılan bu söz eyni dili daşıyan bütün şəxslər tərəfindən eyni forma və məna ilə dərk olunmalıdır. Çünki L.V.Şerbanın qeyd etdiyi kimi, “dil sisteminin vahidliyi, eyni məzmunla bağlı bənzər reaksiyaların yaranmasını şərtləndirir”¹.

Bəzən ayrılıqda işlənən bir formanı, məsələn “yaz” sözünü və ya formasını ilk dəfə oxuduqda, yaxud eşitdikdə bu forma ilə “bahar” mənasında ilin fəslininmi, yoxsa “yazmaq” feilinin kökü ilə ifadə olunmuş hərəkətinmi nəzərdə tutulduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirik. Əslində, bu çətinlik elə birinci İO-nun müəyyən olunması ilə bağlı qarşıya çıxan çətinlikdir. Bu forma ilə obyektiv aləmdə mövcud olan GE və ya ona aid birinci İO arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün həmin formanın digər DSV-lər zəncirindəki mövqeyinə, yəni qrammatik əlamətinə və ya sintaktik funksiyasına ehtiyac duyulur. Bu ehtiyac məhz passiv kommunikaanta, yəni informasiyanı alan şəxsə məxsus olan bir ehtiyacdır. Aktiv kommunikaant isə həmin sözü söyləyərkən onun hansı GE və ona ekvivalent olan birinci İO ilə bağlı olduğunu, təbii ki, bilir.

Bəzən situativ xarakterli nitqin müvəqqəti, keçici ehtiyacları ilə

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Наука, 1974, с 28.

bağlı olaraq ilkin variantda ad və ya hərəkət mənasına malik olan sözlər ikinci dəfə mücərrəd əşya, əlamət və s. kimi təqdim olunur ki, buna dilçilik ədəbiyyatında **representasiya**¹ hadisəsi deyilir. Representasiya şəklində meydana çıxan epizodik xarakterli formalar konkret nitq prosesinin situativ ehtiyacı, dilin lakonikliyə olan meyli² və nitq prosesində ifadə olunmuş ümumi mənanın köməyi ilə yaranır.

Bu porsesi psixolinqvistik baxımdan belə şərh etmək olar ki, ilkin variantda ad və ya feil kimi dərk olunmuş GE-yə aid birinci İO müvəqqəti olaraq okkazional formaların birinci İO-su funksiyasını yerinə yetirir. Yəni *qaçan* tipində okkazional formanın birinci İO-su *qaçmaq* hərəkətinin ismi əlamət şəklində təqdim olunmuş birinci İO-sudur. Bu halda *qaçmaq* hərəkətinin birinci İO-su *ağıllı, qoçaq, tənbel, uzun, qısa* sözlərinin birinci İO-ları ilə eyni sıraya qoyulur. Amma müvəqqəti nitq ehtiyacı ödənildikdən sonra *qaçmaq* hərəkətinə aid birinci İO bu sıranı tərk edir, yəni yalnız özünün əvvəlki hərəkət obrazına ekvivalent olaraq qalır. Eyni qayda ilə *qabaqdakı* tipində okkazional formanın birinci İO-su, *qabaq* adının ismi əlamət şəklində təqdim olunmuş birinci İO-sudur. Bu halda *qabaq* adının birinci İO-su *ağıllı, tənbel, uzun, qısa* sözlərinin birinci İO-ları ilə eyni sıraya qoyulur. Müvəqqəti nitq ehtiyacı ödəndikdən sonra *qabaq* adına aid birinci İO bu sıranı tərk edir, yəni yalnız özünün əvvəlki İO-su mahiyyətində qalır.

Okkazional formanın əsas əlaməti onun leksik və qrammatik kateqoriyalar arasında keçid mərhələsində olmasında, yəni amorfluğundadır. Belə ki, bu formalar nə tam qrammatik kateqoriyalar kimi leksik vahidlər arasındakı əlaqə və münasibətləri əks etdirir, nə də leksik kateqoriyalar kimi müstəqil GE-yə malik olur. Okkazional formaların yaranma şəkli qrammatik kateqoriyalara, yaratdıqları məna çaları isə leksik kateqoriyalara bənzəyir. Bu formalar “keçici, müvəqqəti, birdəfəlik ehtiyacın ödənməsinə xidmət edən, polifunksional formalar olduğuna və məna çaları

¹ Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Глагол (на материале староанатолийского языка). Ленинград, 1990, с. 104.

² Велиев К.Н. Аффиксы -кы в азербайджанском языке. АКД, Баку, 1974, с. 19-20

yaratdığına görə onları leksik yox, qrammatik kateqoriyalar qrupuna daxil etmək daha məqsədəuyğundur”¹.

Bu formalar leksik formalardan fərqli olaraq tam müstəqil birinci İO-ya malik deyil. Onlara aid ikinci İO isə, eynilə qrammatik formaların ikinci İO-ları kimi müxtəlif şəkilçilər formasında mövcuddur və qrammatik formalar kimi mənimsənilir.

Minlərlə DSV ilə təmsil olunan *qrammatik formaların* hər birinin ilkin yaranma sxemini bərpa etmək heç də asan deyil. Qədim və ən qədim dövrlərdə baş vermiş dəyişkənlikləri dəqiqliklə əks etdirə biləcək heç bir mənbə yoxdur. Əksər dəyişkənlik və çevrilmələr yazıyaqədərki dövrlərdə baş vermişdir və bu səbəbdən belə mənbələrin olması ehtimalı belə yoxdur. İlkin yaranma sxemi bərpa olunan qrammatik formaların GE-sinin real obrazına ekvivalent olan birinci və ikinci İO-sunda elə böyük dəyişkənlik və çevrilmələr baş vermişdir ki, onların ilkin variantda dərk olunmuş obrazları ilə hal-hazırda malik olduqları obrazlar arasında uzaq bənzərlikdən başqa heç bir eyniyyət yoxdur və ola da bilməz. Əks halda, onlar qrammatikləşə bilməzdilər.

C.Millərə görə, qrammatika və ya dil sistemi baxımından bizim mənimsədiyimiz bəlli söz sıraları deyil, müvafiq söz sıralarını yarada bilmək üçün lazım olan qaydalardır².

Məsələyə C.Millərin mövqeyindən yanaşsaq, belə deməliyik ki, *müvafiq söz sıralarını yarada bilmək üçün lazım olan qaydalar* qəbul edilir, beyin aparatının köməyi ilə transformasiya olunaraq qrammatik formanın birinci İO-su şəklində modullaşır və mənimsənilir.

O halda izah edilməsi lazım gələn növbəti bir paradoksla qarşılaşırıq. Heç bir təhsili, savadı olmayan, “isim” deyəndə öz adını, “sifət” deyəndə öz üz cizgilərini, “xəbər” deyəndə radio-televiziya xəbərlər proqramını düşünən 81 yaşlı qoca da, əlifbanın ilk hərfini belə tanımayan 4-5 yaşlı körpə də, demək olar ki, bütün qrammatik formalardan təxminən bizim qədər dəqiq və düzgün istifadə edir.

¹ Daha ətraflı bax: Гузев В.Г. Система тюркских словоизменительных категорий в функционально-семантическом аспекте. Дис. доктора наук. Ленинград, 1986, с. 56-64.

² Миллер Дж., Галантер Е., Прибрам К. Планы и структура поведения. Москва, 1965, с. 30.

Müvafiq söz sıralarını yarada bilmək üçün lazım olan qaydaların bu kontingent tərəfindən mənimsənilmiş olması bir yana, sadəcə eşidilmiş olmasını düşünmək belə inandırıcı deyil.

Məsələn, Azərbaycan dilində ismin yerlik hal şəkilçisi /-da²/ ilə bağlı mövcud olan abstrakt təsəvvürlərdən bəziləri belədir:

1) Orta məktəbin ilk 4 sinfini oxumuş 81 yaşlı təqaüdçü Yaqub Abdullayevin abstrakt təsəvvürünə görə, “-da, -də artırılan söz, iş görən adamın yerini göstərir”¹.

2) Orta məktəb həcmində verilən abstrakt təsəvvürə görə, “İsmin yerlik halı əşya və ya hərəkətin yerini bildirir... -da² şəkilçisi ilə düzəlir”².

3) Ali məktəb həcmində verilən abstrakt təsəvvürə görə, “İsmin yerlik halı, başlıca olaraq yer məzmunu ifadə edir. Bu halda işlənen sözlər ya iş və hərəkətin, ya da əşyanın yerini bildirir”³ və s.

Müxtəlif mənbələrdən götürülmüş bu şərhlər bir daha sübut edir ki, bu və ya digər qrammatik formaya aid GE abstrakt təsəvvür olmaqla yanaşı, kommunikanın kontingentindən və onlarda formalaşmış analogiyalardan asılı olaraq fərqliliklərə malikdir, daim yüksələn xətt üzrə inkişaf edir.

DSV olan formanın yaranma modelini sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Proses	DSV olaraq formanın yaranması
Üsul	Birinci dərketmə üsulu
Akt 1	GE ilə kontakt
Akt 2	GE-yə uyğun dərketmə prosesi
Akt 3	Birinci İO-nun yaranması
Akt 4	Nitq ehtiyacı
Akt 5	Sinktual dərketmə prosesi
Akt 6	İkinci İO-nun yaranması
Akt 7	DSV-nin yaranması

¹ Abdullayev Yaqub Hacı oğlu, Oğuz rayon sakini, 81 yaşında.

² Nağısoylu M. Azərbaycan dili. Zirvə yayınları, 1999, s. 42.

³ Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, Bakı, “Maarif”, 1983, s.61

Dildə artıq mövcud olan formaların mənimsənilməsi isə nitq ehtiyacı, DSV ilə kontakt, ikinci İO-nun yaranması, GE ilə birbaşa və ya dolayısı ilə tanışlıq, birinci İO-nun yaranması və ya onunla birləşmə ardıcılığı ilə cərəyan edən ikinci dərkətmə üsulu ilə baş verir. DSV kimi formanın mənimsənilmə modelini sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Proses	Mövcud DSV formanın mənimsənilməsi
Üsul	İkinci dərkətmə üsulu
Akt 1	Nitq ehtiyacı
Akt 2	DSV ilə kontakt
Akt 3	İkinci İO-nun yaranması
Akt 4	GE ilə qarşılaşdırma
Akt 5	Birinci İO ilə birləşmə

Yetkinlik yaşında yaranan ikidillilik, çoxdillilik şəraitində, yəni ilkin öyrənilən doğma dildən sonra ikinci, üçüncü və daha sonrakı dillərin öyrənilməsi prosesində formanın mənimsənilməsi, əsas etibarlı ilə birinci dilə aid formanın mənimsənilməsi mexanizmi əsasında və ikinci dərkətmə üsulu ilə baş verir. Fərqli sadəcə ikinci dilə aid formanın birinci dilə aid forma ilə qarşılaşdırılmasındadır.

Proses	İkinci dilə aid DSV formasının mənimsənilməsi
Üsul	İkinci dərkətmə üsulu
Akt 1	Nitq ehtiyacı
Akt 2	İkinci dilə aid DSV ilə kontakt və onun birinci dilə aid DSV ilə qarşılaşdırılması
Akt 3	İkinci İO-nun yaranması
Akt 4	GE ilə qarşılaşdırma
Akt 5	Birinci İO ilə birləşmə

Uşaq tərəfindən mənimsənilmiş DSV-nin böyüklər tərəfindən mənimsənilmiş eyni DSV-dən fərqli mənada və situasiyada istifadəsi ilkin ehtiyacların fərqli şəkildə formalaşması və GE-lərin fərqli şəkildə dərk olunmasından yaranır.

Azyaşlı uşaqları hər hansı fəaliyyətə yönəldən ehtiyacların sayı o qədər də çox deyil. Uşaqlara məxsus həmin ehtiyacların hər biri sonrakı inkişaf mərhələsində parçalanma yolu ilə formalaşan

bənzər ehtiyaclar silsiləsinin ilkin rüşeymi şəklində meydana çıxır. Təxminən beləki, “*yemək*”, “*içmək*”, “*yatmaq*”, “*isinmək*”, “*sərinləşmək*”, “*təmizlənmək*” kimi bir qrup ehtiyac, uşaqlarda ilk dəfə bütün bu ehtiyacların ilkin rüşeymi mahiyyətini daşıyan “*rahatlığın təmin edilməsi*” ümumi ehtiyacı şəklində formalaşaraq yaranır. Bu ehtiyac əsasında uşağın beynində “*rahatlanmaya aparən yol*” mahiyyətinə malik bir prosesə ekvivalent olan “*ana qulluğu və ya nəvazişi*” tipində GE formalaşır və uşaq tərəfindən məhz bu GE dərk olunaraq ona aid birinci İO yaradılır. Fizioloji və psixoloji inkişafın sonrakı mərhələsində uşaqlara məxsus ilkin rüşeym mahiyyətinə və ümumi silsilə məzmununa malik ehtiyacların hər biri parçalanma yolu ilə formalaşan bənzər, amma qismən müstəqil qrup ehtiyacları şəklində meydana çıxır və hər qrup üzrə ehtiyacın ödənilməsini şərtləndirən müstəqil GE müəyyənləşdirilərək dərk olunur və nəticədə hər qrupa uyğun müstəqil İO yaranmış olur. Əvvəlki DSV yeni yaranan qruplardan yalnız birinə aid birinci İO-ya çevrilir və ya atılır. Yeni qrupların hər biri üçün ananın nitqindən və onun təlqini ilə yeni DSV-lər seçilib mənimsənilərək yeni yaranan birinci İO-ları ilə birləşdirilir.

L.Viqotskinin qeyd etdiyi kimi, ətraf aləm və davranış arasında ikili münasibət vardır, birinci halda ətraf aləm fərdin qarşısında duran vəzifələrin həllinə yönələn davranış aktının obyekt rolunda, ikinci halda isə vasitə rolunda çıxış edir. Biz bu vasitənin köməyi ilə tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün lazım gələn psixoloji əməliyyatları istiqamətləndiririk¹.

Uşaqlar tərəfindən GE-lərin dərk olunması eyni vaxtda, bir-birinə paralel şəkildə cərəyan edən müxtəlif növ proseslərin vəhdətidir, onlardan birinin başlaması üçün digərinin bitməsi vacib deyil. Belə ki, bir tərəfdən, “kompyute” deyərək araba kimi arxasınca sürüdüüyü mausa müraciəti müstəqil də olsa, qrup ehtiyaclarını əks etdirən GE-yə ekvivalent DSV-nin yaranmasından xəbər verirsə, bu uşağın mənimdir əvəzinə menindi deməsi, qismən yanlış olan müstəqil GE kimi mənimsənilmiş qrammatik formanın varlığına

¹Выготский Л.С. Инструментальный метод в психологии. В книге “Развитие высших психических функций. Из неопубликованных трудов”. Москва, 1960, с. 227.

işarədir. Amma həmin uşağın yerə düşən qazan qapağının səşindən diksinərək mən qorxdum əvəzinə mən goxdu mən deməsi, bəzi qrammatik formaların hələ formalaşmadığını və belə funksiyaların sintaktik konstruksiyalar vasitəsilə yerinə yetirildiyini göstərir. Bu nümunələr bir daha sübut edir ki, uşaqlarda dərketmə və mənimsəmə prosesləri hər səviyyədə və mərhələdə bütün mövcud imkanlardan maksimum istifadə yolu ilə baş verir.

İkinci hissənin “*Nitqin psixolinqvistik analizi*” adlanan ikinci fəslində bu tədqiqatda təqdim olunan nəzəri müddəalar əsasında söyləm səviyyəli DSV-lərin və ya nitqin linqvistik və psixoloji mahiyyəti izah olunmuşdur.

Sübut edilmişdir ki, informasiya mübadiləsinə xidmət edən kommunikal nitq söyləmləri dərketmə prosesinin dördüncü fazasında baş verən total modullaşma nəticəsində yaranır. Bundan başqa dərketmə prosesinin birinci fazada GE haqqında məlumat alma yollarından biri kimi də nitq söyləmlərindən istifadə oluna bilər. Sırf dərketmə nəticəsində yaranan nitq növü isə, yalnız intellektual nitqdir və o, sinktual dərketmə yolu ilə əmlə gəlir.

Aktiv kommunikator tərəfindən nitqin yaranması eviristik prinsipə uyğun baş verir, onun qəbulu və mənimsənilməsi isə DSV-lərin nominal dərək olunması qaydasına əsaslanır.

L.Vıqotski yazır: “Təfəkkür və nitq məsələsi elə psixoloji problemlər qrupuna aiddir ki, orada şüurun müxtəlif fəaliyyət növləri ön plana çıxır. Bütün bu problemlərlə bağlı ən başlıca məsələ isə, əlbəttə ki, fikrin sözə olan münasibətidir. Bu problemlə bağlı bütün digər məsələlər ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşımaqla, mahiyyətcə bu əsas məsələnin həllinə söykənir və ondan birbaşa asılıdır. Bu əsas məsələni həll etmədən, ikinci dərəcəli məsələlərin həllini nəzərdə tutan problemlərin düzgün qoyuluşu belə mümkün deyil”¹.

Nitqin yaranması və mənimsənilməsi prosesi psixolinqvistika elminin həllinə cəhd etdiyi ən qlobal məsələdir. Daha doğrusu, psixolinqvistika bir elm sahəsi kimi məhz bu problemin araşdırılması məqsədi ilə yaradılmışdır. Yarandığı tarixdən bu günə

¹ Выготский Л.С. Психология. Изд. Апрель Пресс, “ЭКСМО-ПРЕСС”, Москва, 2000. с 264.

qədər mövcud olan bütün psixolinqvistik məktəb və istiqamətlər nəinki bu problemi həll edə bilməmiş, hətta bu problemin həlli yollarının müəyyənləşdirilməsində belə, hər kəs tərəfindən məqbul hesab edilən ümumi model, üsul və metod da tapa bilməmişdir.

Türkiyə Respublikasının İzmir şəhərində çalışan həmyerlimiz “Doqquz Eylül” universitetinin professoru G.A.Sədiyeva Azərbaycan dilçiliyində psixolinqvistik tədqiqatların aparılmasına meyil edən ilk professional mütəxəssislərdən biri və ya birincisidir. Onun tədqiqatlarının əsas istiqamətini psixolinqvistikanın elmi-tətbiqi sahəsi olan neyrolinqvistikanın afaziya bölməsi təşkil edir. Hələ AMEA dilçilik institutunda işlədiyi dövrlərdə apardığı elmi-tətbiqi araşdırmalar, eksperimental təcrübə və nəzəri axtarışlar öz bəhrəsini verdi. G.A.Sədiyeva dilçilik elminə “Afaziya: neyrolinqvistik tədqiqat” adlı elmi monoqrafiya bəxş etdi. Bu əsər müxtəlif səbəblərdən, yəni istər fiziki, istərsə də mənəvi zərbə nəticəsində meydana gələn sinir xəstəlikləri zamanı insanların nitqində yaranan qüsurların neyrolinqvistik yöndən tədqiqinə həsr olunmuşdur¹. Həm linqvistik, həm nəzəri psixoloji, həm də tibbi-tətbiqi əhəmiyyətə malik olan bu əsərlər neyrolinqvistika və afaziya sahəsində araşdırma aparən gənc tədqiqatçılar üçün dəyərli mənbədir.

Söz, nitq və dilin dərkətmə, təfəkkür və fikrin formalaşması proseslərindəki rolunu şişirtməyə, olduğundan daha böyük göstərməyə ehtiyac yoxdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, nitqin özü dərkətmənin son məhsuludur. Sinktual dərkətmə prosesi istisna olmaqla, digər dərkətmə və təfəkkür proseslərində nitqin rolu GE haqqında vasitəli yolla məlumat almaq və verməkdən başqa bir şey deyildir. Belə də deyə bilərik ki, kommunikal nitqin yaranması və mənimsənilməsi dərkətmə və təfəkkür proseslərinin aralıq mərhələlərində təzahür edən total modullaşmalardır.

Fikrin formalaşması prosesində dilin və ya nitqin heç bir rolunun olmadığını K.Abdulla belə şərh edir: “... yer üzündəki bütün insanlar (millət və irqindən asılı olmayaraq) eyni məntiq dilində

¹ Садийева Г. Лингвистический анализ нарушения речи при афазии. Баку, 1997; Садийева Г.А. Афазия: неyролингвистик tədqiqat. Bakı, 1999.

düşünürlər. Hər hansı bir dildə - ingilis, rus, türk, Azərbaycan, eskimos, həbəş... dillərində düşünmək, prinsip etibarilə mümkün deyil”¹.

Bizim mövqeyimizlə, tam üst-üstə düşən bu fikirdə izah edilməsi lazım gələn yeganə cəhət “insanlar məntiq dilində düşünür” ifadəsidir ki, məntiq dilinin apellyativ vahidinin *İO* olduğunu qəbul etməklə K.Abdullanın bizimlə və ya bizim onunla tam həmfikir olduğumuzu söyləmək olar. K.Abdulla fikrini davam etdirərək yazır: “ümumbəşər dilində düşünüb, bu düşündüklərini əvvəlcə daxili nitqə, sonra isə xarici nitqə, yəni ünsiyyətin özünə köçürürlər. *Daxili və xarici nitq* kimi “ayırdığımız” məqamlar isə, əslində, bir varlığın iki üzünü kimidir... Biz, əslində, ümuminsan dilində, yəni məntiq dilində düşünüb Azərbaycan dilində danışırıq”².

L.Viqotskiyə məxsus məlum *daxili və xarici nitq* termin və anlayışlarının, yəni “daxili nitq sözsüz nitqdır”, “daxili nitqin xarici nitqə çevrilməsi ilə fikir sözdə tamamlanır”³ mülahizələrinin burada qismən yeni məzmununda şərhini görürük.

Nitqin yaranma prosesini nümunə əsasında şərh edək. Belə fərz edək ki, müəllim şagirdlərə kompüterin əsas hissələrini, təyinatını, funksiyasını izah edir. Bu zaman onun beynindəki milyonlarla intellekt kodları arasından kompüterlə bağlı olan bütün intellekt kodları və kod silsilələri seçilərək aktiv yaddaşa gətirilir, yəni yada salınır və ya xatırlanır (dərketmə aktının 3-cü fazası).

Dördüncü fazada baş verən təfəkkür proseslərinin mürəkkəbliyini və nitqyaratmanın məhz bu fazada baş verdiyini nəzərə alaraq, onları daha detallı şəkildə izləyə bilmək üçün bu fazanı dörd ardıcıl pillə şəklində nəzərdən keçirək.

Dördüncü fazanın birinci pilləsi: Aktiv yaddaşa gətirilmiş intellekt kodları və kod silsilələri müəllimin söyləyəcəyi mühazirənin ümumi planına və məntiqinə uyğun şəkildə sıralanır. Bununla müəllimin beynində söyləyəcəyi mühazirə *mətninin ümumi sxemi qurulmuş olur*.

¹ Abdullayev K. Göstərilən əsəri, s. 151.

² Abdullayev K. Göstərilən əsəri, s. 151.

³ Выготский Л.С. Психология. Апрель Пресс, “ЭКСМО-ПРЕСС”, Москва, 2000. с. 375.

Dördüncü fazanın ikinci pilləsi: Mühazirə mətninin aktiv yaddaşda olan ümumi sxeminin əvvəlində, yəni nitqin başlanğıcında yer alan GE-yə aid intellekt kod və silsilələri daha detallı şəkildə açılır. Verilən nümunəyə istinadən belə deyə bilərik ki, kompüterin *mausu*, onun təyinatı və s. ilə birbaşa bağlı olan intellekt kod və silsilələri birinci İO-ları səviyyəsində tam açılaraq məntiqi şəkildə sıralanır. Bununla müəllimin beynində kompüterin *mausu* haqda söyləyəcəyi *əsas fikir formalaşmış olur*.

Dördüncü fazanın üçüncü pilləsi: Formalaşmış əsas fikrə ekvivalent olan birinci İO-ları nitq vahidi mahiyyəti daşıyan sözlərə parçalanır və ya başqa sözlə desək, birinci İO-ları sözlər şəklində xırda qruplarda birləşir.

Sözlər şəklində qruplaşdırılmış olan birinci İO-lar ikinci İO-lara və onlar da öz növbəsində sözlərə transformasiya olunur. Bu pillənin sonunda müəllimin beynində kompüterin *mausu* ilə bağlı söyləyəcəyi *ilk sözlər leksik səviyyədə hazır olur*, məsələn, “*maus, kompüter, əməliyyat, seçmək, alət*”.

Dördüncü fazanın dördüncü pilləsi: Aktiv yaddaşda leksik səviyyədə hazır olan ilk sözlərdə nitqin ifadəliliyi və axıcılığı baxımından, başqa sözlə desək, fonetik, qrammatik və sintaktik baxımdan mövcud olan boşluqlar aktiv kommunikantın əsas yaddaşında nitq sözlərinin yaradılması ilə bağlı mövcud olan DSV-lər hesabına doldurulur və *nitqin ilk sözləri səsəndirilmək üçün tam hazır olur*. Nitqin ünikalılığına uyğun olaraq kommunikant bu sözləri istənilən formada söyləyə bilər, məsələn, “*Maus kompüterin əməliyyat seçmək alətidir*” və ya “*Kompüterin əməliyyat seçmək aləti mausdur*” və s.

Bizim ayrı-ayrılıqda izah etməyə çalışdığımız üçüncü və dördüncü fazalar, eləcə də dördüncü fazanın bölərək izah etməyə çalışdığımız dörd pillə mütləq şəkildə burada qeyd olunan sıra ardıcılığı ilə cərəyan edir. Bu sıranın pozulması və ya pillələrdən hansısa birinin baş verməməsi mümkün deyil. Bundan başqa yada salınan və transformasiya olunan bütün məlumatlar axıradək ötürülənə qədər danışan şəxsin beynində ardıcıl olaraq dərk etmənin yalnız 3-4-cü fazaları gerçəkləşir.

Aktiv kommunikantın səsləndirdiyi nitq söyləmi passiv kommunikantın eşitmə orqanları vasitəsilə qəbul edilir. Qəbul edilmiş nitq söyləminin emosional, ekspressiv tonu müəyyən edilir. Belə ki, bəzən nitqin emosional, ekspressiv tonu onun daşdığı mənə yükündə əhəmiyyətli dəyişkənliklərə, hətta tamamilə əks mənənin yaranmasına səbəb olur.

Nitqin qəbulu zamanı nitq söyləmini əmələ gətirən bütün DSV-lər baş beyində mövcud olan ikinci və ona bağlı olan birinci İO-lar ilə qarşılaşdırılır.

Bu beyin fəaliyyəti nəticəsində nitq söyləmindəki DSV-lər, nitq söyləmini qəbul edən şəxsin əsas yaddaşında olan və həmin DSV-lərə ekvivalent olan ikinci İO-lardan ibarət silsilə formasına transformasiya olunur. Bu zaman hər bir DSV-yə ekvivalent olan ikinci İO eyni koddakı birinci İO ilə qarşılaşdırılaraq onun da aktivləşməsinə təmin edir. Aktivləşmiş birinci İO-lar qəbul edilmiş mətnin DSV-sinə uyğun şəkildə sıralanır və beləliklə də, nitq və ya söyləmə, yəni onlar vasitəsilə GE haqqında verilən informasiya mənimsənilmiş olur.

Qeyd edək ki, qəbul edilən məlumatlar bitincəyə qədər, yəni müəllimin məlumat vermə prosesi başa çatana qədər passiv kommunikantın beyində ardıcıl olaraq dərkətmə aktının yalnız 1-ci və 2-ci fazaları gerçəkləşir.

Müəllimin verdiyi və şagirdlərin qəbul etdiyi məlumatlarla bağlı cərəyan edən dərkətmə fazalarının analizindən də gördüyümüz kimi, məlumatın ötürülməsi məqsədi ilə icra olunan nitq prosesi (informasiyanın verilməsi və ya qəbul edilməsi) dərkətmə aktının birinci və dördüncü fazalarında icra olunan total modullaşmada müşahidə olunur.

Qəbul edilib mənimsənilən nitq söyləmi və ya bütünlükdə nitq yaddaşa DSV-lərdən ibarət olan silsilə, yaxud zəncir formasında, yəni sözlərin əmələ gətirdiyi mətn kimi qeyd edilmir. Sadəcə söyləmin və ya ümumilikdə nitqin əsas vahidinə istinadən və həmin vahidin birinci İO-sunun mənə tutumunun genişlənməsi yolu ilə yaddaşa qeyd edilir. Bu səbəbdən qəbul edilib mənimsənilən nitq əzbərlənmiş mətn, şeir kimi deyil, ümumiləşdirilmiş məzmun kimi

yadda qalır. Zaman keçdikcə həmin mətnin və hətta məzmunun da bəzi fraqmentləri itə bilər. Nitq vasitəsilə mənimsənilmiş məlumatın yada salınması və ya xatırlanması, yenidən nitqə çevrilərək söylənməsi prosesində eyni məzmun fərqli mətnlə ortaya çıxır. Həmin əsərin daxilində onun əsas personajlarının adına istinad edən daha kiçik həcmli informasiya silsilələri də yaranır (məsələn, Məşədi İbad, Qoçu Əsgər, Sərvər, Rüstəm bəy və s). Hətta bəzən belə əsərlərdə nitq söyləmi formasında mövcud olan ayrı-ayrı deyimlər, ifadələr tam müstəqil GE səviyyəsinə qədər yüksələ bilər. Məsələn, “Bu ehsan deyil”, “Üç manat pul, bir kəllə qənd, bir molla, vəssalam”, “Hamam pulunu kim verəcək”, “Meymun dediyi bəs deyil, hələ əl də verir”, “Bəs mənim bir abbasım” kimi ifadələr, bəzən, zərbi-məsəl kimi müstəqil işlənmə statusu qazanır.

Nitqin əsas funksiyası ünsiyyət yaratmaqdır və ünsiyyətin iki əsas növünü fərqləndirmək mümkündür:

Aktiv ünsiyyət iki və daha artıq şəxsin eyni vaxtda apardığı informasiya mübadiləsi kimi izah edilir. Belə ünsiyyət zamanı informasiya mübadiləsində iştirak edən tərəflərin həm informasiya vermək, həm də informasiya almaq imkanının olduğu qeyd edilir. Söhbət, müzakirə, mübahisə və s. buna nümunə olaraq göstərilir.

Passiv ünsiyyət iki və daha artıq şəxs arasında icra olunan ehlə ünsiyyət formasıdır ki, bu zaman informasiya mübadiləsində iştirak edən tərəflərdən birinin yalnız informasiya vermək, digər tərəfin isə yalnız informasiya almaq imkanı olur. Radio və telereportajlar, hər cür yazılı mətn və məlumatlar, məruzə və mühazirələr buna misal göstərilir.

Halledici əksəriyyət prinsipinə əsasən informasiya mübadələsinə xidmət edən istənilən söhbət, hətta ədəbi, elmi müzakirə, simpozium və disput xarakterli mübahisələr belə total modullaşma nəticəsində yaranan nitq kimi qəbul edilir və bu tədqiqat çərçivəsində həmin nitqə *kommunikal nitq* deyilir və kommunikal nitq söyləminin yaranma modelini sxematik olaraq aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bilərik:

Proses	Kommunikal nitq söyləminin yaranması
Üsul	Dərəktmə proseslərində baş verən total modullaşma
Akt 1	Nitqyaratma prosesinə başlanğıc verən rezonansın qəbulu
Akt 2	Rezonansa uyğun birinci İO-ların aktivləşməsi
Akt 3	Birinci İO-ların məntiqi sıralanması
Akt 4	İkinci İO-lara transformasiya
Akt 5	İkinci İO-ların mətn formasında modullaşması
Akt 6	Emosional, ekspressiv tonun müəyyənləşdirilməsi
Akt 7	Söyləmin çıxışı

Bədii və elmi yaradıcılıq məhsulu olan istənilən əsər ümumilikdə bir bütöv, bölünməz bir vahid olduğuna və onların əksər hissəsi məhz sinktual dərəktmə nəticəsində yarandığına görə həlledici əksəriyyət prinsipinə əsasən həmin əsərlər bütövlükdə sinktual dərəktmə nəticəsində yaranan nitq hesab edilir və bu tədqiqat çərçivəsində *intellektual nitq* adlandırılır və intellektual nitq söyləminin yaranma modelini sxematik olaraq belə müəyyənləşdirə bilərik:

Proses	İntellektual nitq söyləminin yaranması
Üsul	Sinktual dərəktmə üsulu
Akt 1	Nitqyaratma prosesinə başlanğıc verən rezonansın qəbulu
Akt 2	Rezonansa uyğun birinci İO-ların aktivləşməsi
Akt 3	Sinktual dərəktməyə uyğun İO-ların seçilməsi
Akt 4	Sinktual dərəktmənin icrası, yəni:
4.1.1	Mövcud birinci İO-ları əsasında dərəktməyə uyğun yeni birinci İO-ların yaradılması
4.1.2	Dərəktmə prosesində iştirak edən bütün birinci İO-ların DSV-lərin yaradılması
4.1.3	Mövcud olan və yeni yaranan birinci İO-lara ekvivalent olan ikinci İO-ların yaradılması
4.2	Dərəktmə prosesində iştirak edən bütün birinci və ikinci İO-ların kodlaşdırılaraq yadda saxlanması
4.3	Dərəktmə prosesində seçilmiş birinci İO-ların məntiqi sıralanması
4.4	Birinci İO-ların ikinci İO-lara transformasiyası
Akt 5	İkinci İO-ların mətn formasında modullaşması
Akt 6	Emosional, ekspressiv tonun müəyyənləşdirilməsi
Akt 7	Söyləmin çıxışı

Gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz nitq adətən total modullaşma və sinktual dərketmə nəticəsində yaranan nitq formalarının qarışıq kombinasiyasından ibarət olur. Başqa sözlə desək, gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz nitqdə total modullaşma və sinktual dərketmə nəticəsində yaranan nitq formaları növbəli şəkildə bir-birini əvəz edir, ümumi nitq axını daxilində məntiqli şəkildə birləşir və bu tədqiqat çərçivəsində həmin nitqə *kombinal nitq* deyirik. Kombinal nitq mahiyyət etibararı ilə kommunikal və intellektual nitqin üzvi şəkildə birləşməsi, onların məntiqli vəhdəti olduğuna və eyni zamanda, bu tədqiqatda nitqin modelləşməsi söyləmlərin yaranma sxemi əsasında verildiyinə görə, kommunikal nitq söyləminin yaranma modelini sxematik şəkildə göstərməyə ehtiyac duymuruq.

Yaranma növündən və məqsədindən asılı olmayaraq qəbul edilən istənilən nitq kommunikal nitq mahiyyəti daşıyır, yəni, bu və ya digər GE haqqında məlumatın əldə olunmasına xidmət edir və onun qəbulu da, kommunikal nitqin yaranması prosesində olduğu kimi total modullaşma üsulu ilə baş verir.

Nitqin mənimsənilməsi prosesini modelləşdirərək sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Proses	Kommunikal nitq söyləminin qəbulu və mənimsənilməsi
Üsul	Total modullaşma yolu ilə GE haqqında məlumatın əldə edilməsi
Akt 1	Nitq söyləminin hiss orqanları vasitəsilə qəbulu
Akt 2	Emosional, ekspressiv tonun müəyyənləşdirilməsi
Akt 3	Nitqi əmələ gətirən DSV-lərin baş beyində mövcud olan ikinci intellekt oobrazları ilə qarşılaşdırılması
Akt 4	Nitqin ikinci İO-lara transformasiyası
Akt 5	İkinci və birinci İO-ların qarşılaşdırılması
Akt 6	Birinci İO-ların qəbul edilmiş mətnin məzmununa uyğun sıralanması
Akt 7	GE ilə bağlı informasiyanın mənimsənilməsi

Uşaqların nitqi ilkin mərhələdə yalnız leksik vahidlərdən ibarət olur: isimlər, bir qayda olaraq adlıq halda, feillər isə əmr şəklində

olur. Digər qrammatik formaların uşaq nitqinə daxil olması daha sonrakı mərhələlərə aiddir. Aparılan müşahidələr belə deməyə əsas verir ki, uşaq nitqinə gələn növbəti qrammatik formalar ilkin mərhələdə tam tələffüz edilə bilməsə belə, ismin yiyəlik halı (mənin-mənim, atam-atamın), ismi xəbərlilik forması (mənindi-mənimdir, yotdu-yoxdur), şuhidi keçmiş zaman forması (ditdi-getdi, dəədi-gəldi), feili inkarlıq forması (ditmə-getmə, bama-baxma) kimi qrammatik formaldır. Uşaq nitqinə bu formalardan sonra digər qrammatik formaların hansı mərhələlərlə, hansı ardıcılıqla gəlməsini müşahidə etmək çox çətinidir. Belə bir təəssürat yaranır ki, digər qrammatik formalar uşaq nitqinə bir dalğa kimi eyni anda gəlir. Amma elə qrammatik formalar da var ki, onların uşaq nitqinə çox gec gəldiyini qətiyyətlə deyə bilərik. Bunlar feili sifət, feili bağlamalar, sintaktik formalardan isə tərkiblər, mürəkkəb sintaktik birləşmələr, eləcə də mürəkkəb cümlələr və hətta sadə cümlələrin genişlənmiş formalarıdır. Elə qrammatik formalar var ki, onlara sadəcə uşaq nitqində deyil, böyüklərin şifahi nitqində də az rast gəlinir, məsələn feilin lazım forması və -ası şəkilçili feili sifət, -dıqca, ikən şəkilçili feili bağlama və s. Uşaqların nitqinə ən gec yol tapan DSV-lər isə məcazi mənalı sözlər¹, o cümlədən frazeoloji vahidlərdir².

Məsələn, belə bir nümunəyə baxaq:

Ata ilə ana söhbət edir. Ata deyir: “Bir işə bax. Baş mühasibə və müdirə heç nə demədilər. Oğurlanmış min çeşiddən artıq xarici malı bircə-bircə anbardarın ayağına yazdılar”. Onlara qulaq asan uşaq gözlənilmədən söhbətə müdaxilə edir: “Bu anbardarın nə böyük ayağı var? Onun ayağına min ad yazılıb”.

İkinci hissənin “*Dil sisteminin psixolinqvistik analizi*” adlanan üçüncü fəslində bu tədqiqatda şərh olunan nəzəri müddəalar əsasında ümumilikdə dilin linqvistik və psixoloji mahiyyəti izah olunmuşdur.

Sübut edilmişdir ki, DSV və söyləmlər əks etdirdiyi GE-nin yaddaşdakı İO-ları ilə birləşdikdə dilə çevrilir.

¹ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, 176 s.

² Mirzəliyeva M.Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 1995, 146 s.

Qeyd olunmuşdur ki, ümumi və aktiv dil sistemi dedikdə forma və nitq kimi DSV-lərin beyin aktivliyi ilə vəhdəti nəzərdə tutulur.

Bu gün üçün hamı tərəfindən qəbul edilən aparıcı elmi fərziyyə ondan ibarətdir ki, insanlar arasında ünsiyyətin yeganə vasitəsi nitq və ya dildir. DSV-lərdən, yəni söz formalarından istifadə etmədən insanlar arasında informasiya mübadiləsi ehtiyacını ödəmək, hələ ki mümkün deyil.

XX əsrin 70-ci illərində termodinamikanın tərəqqisi, fizika və biologiya elmlərinin birləşməsi sinergetika¹ adlı yeni bir elmin yaranması ilə nəticələndi. Sinergetikanın yaradıcılarından biri olan Nobel mükafatı laureatı İ.Priqojin yazır: “Biz açıq texnoloji və yaradıcı dünyada yaşayırıq, klassik elmlərə əsaslanan dünya modelinə müasir mövqedən yanaşdıqda görürük ki, onu əsl təkamülün sadəcə karikaturasına bənzətmək olar”². Eyni mövqedən yanaşmaqla belə demək mümkündür ki, dilin mahiyyəti ilə bağlı klassik nəzəri müddəalar dilin əsl mahiyyətinin sxematik modeli və ya karikaturasıdır.

Təfəkkür və şüurun kvant konsepsiyası əsasında dil və beynin, yaddaş və təfəkkürün holografik əlamətləri ilə bağlı yeni paradigmlər işlənib hazırlanmışdır. Güman edilir ki, bu dünyada bütün Mövcudluq haqqında məlumatlar mühafizə olunur. Bu məlumatlara insan beyni yol tapa bilər. Dinlər tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, peyğəmbərlərin meracı və onlara verilən vəhy bu sonsuz məlumat mənbəyi ilə təmasın ilkin nümunələridir. “Fikrimizcə dində ən mühüm parapsixoloji faktor müqəddəs kitabların vəhy yolu ilə verilməsi məsələsidir. Vəhy bütün mövcud müqəddəs kitablara xarakterik olub, onların Allah tərəfindən verilməsini bildirir”³.

Kainat sonsuz həcmdə yaddaşı olan, qeyri-məhdud zaman ərzində sonsuz miqdarda məlumat verən sonsuz sayda informatorlara malik nəhəng kompüter kimi nəzərdən keçirilir. Yaddaş bu

¹ Sinergetika – yunan sözü olan *synergos* sözündən əmələ gəlib, mənası birlikdə hərəkət edən, birlikdə fəaliyyət göstərən deməkdir.

² Пригожин И. Неровновесная статистическая механика., М., Изд. “Мир”, 1964, с 34.

³ Elkin Etibar. Etibarın dünyası, dünyanın etibarı. Bakı, “Zərədbi LTD”, 2008, s. 24

super-EHM-in məhdud bir hissəsi kimi təsəvvür olunur. Bu ideyanı bir çox elm adamları öz dövrlərinə aid terminlərlə ifadə etmişlər: Platon və Nyuton buna “Absolyut” demiş, Hegel onu “Öz-özünə inkişaf edən ruh” hesab etmiş, Vernadski onu “Noosfera”, Pekrouz isə “Super-EHM” adlandırmışdır. Onların təklif etdiyi bu anlayışlar kosmik idrakın sinonimləridir.

Dil təzahürlərinin aspektlər üzrə bölgüsündə böyük şərtlilik olduğunu qeyd edən L.V.Şerba etiraf edir ki, dil sistemi və dil materialı vahid nitq fəaliyyəti təcrübəsinin müxtəlif aspektləridir. Eyni zamanda, anlama prosesindən kənarında mövcud olan dil materialı ölüdür. Təşkil olunmuş dil materiallarından (yəni, dil sistemindən) kənarında isə onu anlamaq mümkün deyil¹.

L.Şerbanın bu fikrini bir qədər də inkişaf etdirərək belə deyər bilərik ki, ümumilikdə dil beyin məhsuludur və öz funksiyasını yalnız dərk etmə ilə əlaqəli şəkildə icra edə bilər. Beyindən kənarında aktiv sistem xüsusiyyətinə malik olan dil mövcud deyil, yalnız onun yazılı və ya şifahi nitq şəklində təzahür edən fraqmentləri və ya struktur vahidləri mövcuddur. Nitq yenidən beyinlə, yəni təfəkkür prosesləri ilə birləşincəyə qədər bizim üçün heç bir mənə ifadə etmir və ya bizim üçün onun heç bir mənası olmur. Nitqin bu cəhəti ilə biz gündəlik həyatımızda dəfələrlə rastlaşırıq.

Bilmədiyimiz dildə olan mətni anlamırıq. Bunun ən azı iki səbəbi vardır. Birincisi, yazıda gördüyümüz və ya eşitdiyimiz nitqin struktur vahidlərini ayrı-ayrı GE-lər kimi mənimsəməmişik. İkincisi, hər bir DSV-nin hansı GE-ni əks etdirdiyini bilmirik.

İlk dəfə eşitdiyimiz sözü anlamırıq. Öz doğma dilimizdə olan yeni sözləri belə, ilk dəfə eşitdikdə başa düşmürük. Çünki onun hansı GE ilə bağlı olduğunu bilmirik. Həmin sözləri, yalnız onların bağlı olduğu GE-ni gördükdən, duyduqdan və ya həmin sözlərlə bağlı izahatla tanış olduqdan, başqa sözlə desək, həmin sözlərin bağlı olduğu GE-ni dərk etdikdən sonra anlayırıq.

Sözün mənasını izah etmək, əslində, həmin sözün bağlı olduğu GE obrazını yaratmaqdır. Dərk etmədən danışarkən qeyd etdiyimiz

¹ Şerba L.V. Göstərilən əsəri, c. 26.

kimi, dərketmənin birinci fazasında GE ilə bağlı məlumat müxtəlif formalarda, o cümlədən, nitq formasında da qəbul oluna bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir sözün izahı, həmin sözün bağlı olduğu GE haqqında mətn formasında məlumat verməkdir.

V.A.Avrorinin fikrincə, "Dilin kommunikativ və ekspressiv funksiyaları bir medalın iki üzüdür" və hətta "dil ifadə etmədən fikir yarada bilməz, fikir yaratmadan isə onu ifadə edə bilməz. Bunu, dil formasında təzahür edən vahid fikir prosesinin iki cəhəti kimi nəzərdən keçirmək olar"¹.

Fikri yaradan, formalaşdıran apellyativ vahidin və ya təfəkkür prosesinin əsas elementinin dil olduğunu qəbul etsək, onu da qəbul etməliyik ki, baş beynimizdəki məlumatlar yalnız DSV-lərdən, yəni sözlərdən və ya formalardan ibarətdir. Çünki söz, forma olmadan dilin hər hansı bir funksiyanı icra etməsi mümkün olmadığı kimi, dilin sözdən və ya formadan başqa bir funksional aləti və ya apellyativ vahidi də yoxdur. Bu vəziyyətdə qəribə bir seçim qarşısında qalırıq. Ya qəbul etməliyik ki, söz qarşılığı olmayan, yəni adı olmayan əşyanı, varlığı, vəziyyəti, hərəkəti anlamırıq, dərk etmirik və baş beynimizdə söz qarşılığı olmayan heç bir anlayış yoxdur, ya da qəbul etməliyik ki, baş beynimizdə mövcud olan, amma söz qarşılığı olmayan heç bir anlayışla bağlı düşünməyə, fikirləşməyə qadir deyilik.

Amma sadəcə adı deyil, özü də məlum olmayan minlərlə varlıq kəşf və icad olunmuşdur. "Dilsiz fikir yarana bilməz" prinsipindən çıxış etsək, bu kəşf və icadlarla bağlı yəqin belə deməliyik ki, onları "düşünmədən etdik", "fikirləşmədən oldu". Bu isə məntiqsizlikdən başqa bir şey deyil.

Bu tədqiqat boyu təqdim edilən nəzəri mövqedən yanaşmaqla dillə bağlı irəli sürülən başlıca müddəaların psixoloji qayda və normalar əsasında şərh edildiyini gördük. Verilən şərhlərin nəticəsi olaraq belə deyə bilərik ki, ünsiyyət zamanı okkazional şəkildə yaranan DSV və söyləmlər əks etdirdiyi GE-nin yaddaşdakı İO-ları ilə birləşdikdə dilə çevrilir və ya *dil - ünsiyyət zamanı okka-*

¹ Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. Л. 1975. с. 36-40.

zional şəkildə yaranan DSV və sözləmlərin əks etdirdiyi GE-nin yaddaşdakı İO-ları ilə birləşməsidir.

Biz o mövqenin tərəfdarıyıq ki, ünsiyyət yaratmaq və informasiya ötürmək ehtiyacının ödənilməsinə xidmət edən bütün formalar, formayaratma, nitqyaratma proses və fəaliyyətləri təfəkkürün və onun aktiv sistemlərindən biri olan dilin daxili elementi, struktur vahidi və reallaşma metodudur.

Bu tədqiqat çərçivəsində DSV adı altında nəzərdən keçirdiyimiz formalardan yalnız qrammatik formaları müstəqil dil sistemini əmələ gətirən vahidlər kimi qəbul edən opponetlərimizin nəzərinə çatdırmaq istərdik ki, lüğət tərkibi, yəni leksik və leksik-qrammatik formalar, xüsusilə də nitqyaratma prosesi olmadan qrammatik formalar paradimi və normalar toplusunu nə dil adlandırmaq, nə də sistem hesab etmək mümkündür. Bu, təxminən ona bənzəyir ki, mənzilə daxil olan isti və soyuq su xətlərinin mətbəx və duşda işlədicilərdən keçərək kanalizasiya borularına enməsinə və bu borularla mənzili tərk etməsi prosesini müstəqil bir sistem hesab edək. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, mənzilin su və kanalizasiya xətləri şəhərin müstəqil su mənbəyi və kanalizasiya sularını təmizləyərək ətraf aləmə yönəldən mexanizmindən ibarət *ümumi* su və kanalizasiya sisteminin bir hissəsi və ya vahidi, şəhərin su və kanalizasiya sistemi isə, öz növbəsində təbiətin hər cür su, hava, torpaq və enerji mənbələri yaradan, istifadə olunmuş hər şeyi yeniləyərək təbiətə qaytaran ekoloji *aktiv sisteminin* bir zərrəsi və ya vahididir. Bu bənzətmədən çıxış edərək belə deyə bilərik ki, dili *ümumi sistem* kimi qəbul edə bilmək üçün, birincisi, onun ilkin mənbə, qaynaq mahiyyəti daşıyan bütün *DSV-ləri*, ikincisi, onları ətraf aləmə yönəldən mexanizm mahiyyəti daşıyan *nitqyaratma* funksiyasını və üçüncüsü, bu yolda fəaliyyət axınının cərəyan etdiyi xətlər mahiyyəti daşıyan qrammatik formalardan ibarət paradimlər silsiləsini kompleks şəkildə nəzərə almaq lazımdır. Dili eyni zamanda *aktiv sistem* olaraq qəbul edə bilmək üçünsə, dil baxımından hər cür mənbələri yaradıb yeniləmək qabiliyyətinə malik olan *beyin aktivliyini və təfəkkür proseslərini* də buraya əlavə etməliyik.

Sistem adlandırdıqları anlayış DSV-lər olmadan keçinə bilmədiyi halda, məhz həmin sistemin ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə yaranan DSV-ləri bu sistemə daxil etməyən tədqiqatçıların məntiqi, ən azı, anlaşılmazdır. *Nitq və onun vahidləri* olan sözləmlərin yaranması və qəbulu, əslində, insanlar arasında reallaşan informasiya mübadiləsi prosesinin özüdür. Adda bu prosesə xidmət etdiyi iddia olunan, amma müstəqil sistem damğası vurulmaqla prosesin özündən kənarında mövcud olduğu iddia edilən müstəqil sistem anlayışı da məntiqli görünür. Bu səbəbdən qətiyyətlə deyə bilərik ki, nitqyaratma prosesinin nəticəsi olaraq meydana çıxan *nitq*, onun mənbəyi funksiyasını daşıyan *DSV*, *eləcə də* onların bir fərd tərəfindən yaradılıb digər fərd tərəfindən mənimsənilməsini təmin edən *beyin fəaliyyəti* də *ümumi və aktiv dil sisteminin* ayrılmaz *tərkib hissələridir* və ya qısaca şəkildə deyə bilərik ki, *aktiv dil sistemi – DSV, nitq və beyin fəaliyyətinin vəhdətidir*.

Biz burada dil dedikdə, onu bütün struktur vahidləri ilə birlikdə nəzərdə tuturuq. Onu nitqyaratma prosesi daxilində və beyin aktivliyi nəticəsində informasiya mübadiləsi ehtiyacını ödəyən psixolinqvistik kateqoriya kimi qəbul edirik. Ünsiyyət vasitəsi kimi dilin funksiyalarını nəzərdən keçirdikdə onun struktur vahidlərini arxa plana keçirmir, əksinə, bu və ya digər funksiyanın icra mexanizmini məhz DSV-lər əsasında müəyyənləşdiririk. DSV-lərin yaranma mexanizmini də onların funksiyaları əsasında izah etməyə çalışırıq. Çünki hər bir DSV məhz bu və ya digər funksiyanı icra etmək, informasiya mübadiləsi ehtiyacını ödəmək və ya bu ehtiyacın ödənilməsini asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır və məhz bu məqsədə xidmət etmək üçün yaradılmışdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bu mövzu ilə birbaşa və ya dolayısı ilə məşğul olub, məsələyə hər hansı aydınlıq gətirən tədqiqatçılara minnətdarlıq hissi ilə, onların yanlışlarından çəkinib, pozitiv fikirlərini davam və inkişaf etdirərək dilin psixoloji problemlərinin və ya psixoloji proseslər baxımından forma, nitq və dilin linqvo-psixoloji analizinə həsr

etdiyimiz bu tədqiqat əsərində əldə etdiyimiz *nəticələri* və tədqiqatın gələcək istiqamətləri ilə bağlı *təkliflərimizi* aşağıdakı bənd və yarımbəndlər şəklində qruplaşdırma bilərik.

I. Tədqiqatın nəticələri

1. Bu tədqiqatın *psixoloji əsası* akademik İ.M.Seçenov tərəfindən irəli sürülən: 1) insana göstərilən xarici təsir, 2) bu təsirin insanın daxilində yaratdığı hisslər, 3) insan tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət pillələrindən ibarət olan dərk etmə aktı və bu aktın üçüncü pilləsinin L.S.Vıqotskinin *psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsi* ilə təkmilləşdirilməsi yolu ilə əldə edilən $G+S+O+F=D$ (gerçəklik + stimül + obraz + fəaliyyət = dərk etmə) sxemidir.

Tədqiqatın *ilkin psixoloji meyarları* bir tərəfdən “dərk olunan minimal vahid” və ya onun mövcudluq forması olan *gerçəklik elementi (GE)*, digər tərəfdən isə “dərk etmə prosesinin reallaşmasına şərait yaradan minimal apellyativ vahid” və ya onun mövcudluq forması olan *intellekt obrazıdır (İO)*.

Obyektiv aləmdə mövcud olan və ya mövcudluğu qəbul edilən əşya, varlıq və hadisələr, həmçinin onların real və ya təsəvvür olunan əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət və hərəkətləri *gerçəklik elementidir*. GE-lər şərti olaraq iki qrupa ayrılır. İnsan şüurundan asılı olmadan aləmdə mövcud olan bütün GE-lər birinci qrupa və ya sıraya daxil edilir. DSV kimi insanın beyin aktivliyi nəticəsində yaranan GE-lərsə, şərti olaraq *ikinci sıra GE* adlandırılır. Əslində, istər birinci, istərsə də ikinci qrupa və ya sıraya daxil olan GE-lər eyni dərk etmə aktları və fazalarından keçməklə insan tərəfindən mənimsənilir və ya dərk olunur.

DSV-lərin digər GE-lərdən iki əsas fərqi vardır: birincisi, onlar ilkin GE-lərin dərk olunması nəticəsində yaranan birinci sıra İO-ların dildə əks olunması nəticəsində əmələ gəlir. İkincisi və ən əsası isə odur ki, DSV-lər yalnız okkazional nitq ehtiyacı olduqda, yəni dərk edilmiş birinci sıra GE-lər haqqında informasiya vermək lazım gəldikdə yaranır.

İstənilən dərk etmə, təfəkkür və düşünmə prosesləri minimal apellyativ vahidlər bazasında, yəni GE-nin və ya onun hissələrinin

real obrazına ekvivalent olan təfəkkür vahidləri bazasında reallaşır. Həmin təfəkkür vahidləri *intellekt obrazı* adlandırılır. Birinci və ikinci sıra GE-lərə ekvivalent olaraq İO-ların da iki sırası vardır. Birinci sıra İO-lar birinci qrup GE-lərin, ikinci sıra İO-larsa DSV-lərin dərk olunması və ya mənimsənilməsi nəticəsində yaranır.

2. Tədqiqatın *lingvistik əsası* belədir ki, ünsiyyət artıq insan olmağın əsas atributuna çevrilmişdir. İnsan sosial cəmiyyətin fərdi olduğuna, daima aktiv və ya passiv ünsiyyət mühitində yaşadığına görə okkazional şəkildə DSV və nitq söyləmləri yaradır.

İnsanın həyata keçirdiyi dərkətmə və təfəkkür proseslərini bəzən birinci və dördüncü fazalarda total modullaşmalarla aktiv şəkildə, bəzənsə kod funksiyası ilə passiv şəkildə nitq və ya forma müşayiət edir. Dərkətmə və təfəkkür proseslərinin dördüncü fazasında müşahidə olunan total modullaşma kommunikal nitqyaratma, onun sinktual dərkətmə bazasında cərəyan edən qismi isə intellektual nitqyaratma fəaliyyətidir. Təfəkkür proseslərinin birinci fazasında müşahidə olunan total modullaşma isə, əksərən, kommunikal nitqin mənimsənilməsi ilə bağlı olur.

DSV-nin forma ilə bərabər müəyyən mənaya da malik olması, onun beynimizdə bir GE ilə bağlı olan İO-nu əks etdirməsi sayəsində mümkün olur. Bu cəhət, eyni zamanda, həmin DSV-nin nitq hissəsi kimi xarakterizə olunmasını, ümumi nitq axınındakı konkret funksiyasını, onun fonoloji, morfoloji və ya sintaqmatik xüsusiyyətlərini də dəqiqləşdirir.

3. Tədqiqatda *formaların psixolingvistik analizi* ilə bağlı əldə edilən əsas nəticələr aşağıdakılardır:

- Yeni söz və ya forma yalnız dərk olunmuş GE-lərlə bağlı yarana bilər. Əgər GE yoxdursa və ya dərk olunmamışdırsa, onunla bağlı söz və ya forma yarana bilməz. Yaddaşda olmayan və ya yaddaşdan silinən GE-ni əks etdirən forma dildə qala bilməz.

- Leksik forma müstəqil GE-nin dərk olunması nəticəsində yaranan birinci sıra İO-ya, onu dildə əks etdirən müstəqil DSV-yə və ona ekvivalent olan ikinci sıra İO-ya malikdir.

- Leksik-qrammatik forma əmələ gəlmiş forma ilə ortaq olan okkazional GE-yə və birinci sıra İO-ya, köməkçi morfem tipində

müstəqil DSV-yə və ona ekvivalent olan ikinci sıra İO-ya malikdir.

- Qrammatik forma abstrakt təsəvvür mahiyyəti daşıyan GE-yə və ona ekvivalent olan birinci sıra İO-ya, köməkçi morfem tipində DSV-yə və ona ekvivalent olan ikinci sıra İO-ya malikdir.

4. Tədqiqatda *nitqin psixolinqvistik analizi* ilə bağlı əldə edilən əsas nəticələr aşağıdakılardır:

- Nitqin yaranması, qəbulu və mənimsənilməsi prosesi bir tərəfdən verbal ünsiyyətin praktik şəkildə reallaşmasının yeganə əsas forması, digər tərəfdənsə kommunikasiya məqsədi ilə yaranan hər növ DSV-nin, qayda, norma və prinsipin tətbiq oluna biləcəyi yeganə sferadır.

- Kommunikal, intellektual və kombinal nitqin bənzər mexanizm əsasında yarandığı müəyyən edilmiş və hər üç nitq növünün istənilən halda kommunikal nitq kimi mənimsəniləyi müəyyən edilərək mexanizmi şərh olunmuş, bütün nitq növlərinin yaranma və mənimsənilmə prosesləri sözləmlər səviyyəsində modelləşdirilərək sxematik şəkildə təqdim olunmuşdur.

- Uşaqlar tərəfindən DSV-lərin və nitqin həm yaranmasının, həm də mənimsənilməsinin özünəməxsus cəhətləri müəyyən olunmuşdur.

5. Tədqiqatda *dilin psixolinqvistik analizi* ilə bağlı əldə edilən əsas nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- Ontogenez baxımından yaranan ilk söz eyni zamanda həm forma, həm nitq, həm də dildir;

- DSV-lər, nitq, eləcə də DSV və nitqlə bağlı olan istənilən beyin aktivliyi və ya fəaliyyəti ümumi və aktiv dil sisteminin tərkib hissələridir;

- Dil yarandığı gündən etibarən, eyni zamanda, həm xaotikliyə, həm də sistemliliyə meyillidir;

- Ünsiyyət zamanı okkazional şəkildə yaranan DSV və sözləmlər əks etdirdiyi GE-lərin yaddaşdakı İO-ları ilə birləşdikdə dilə çevrilir.

6. Nitqin və ümumilikdə, dilin yaranması və istənilən istiqamətdə inkişafının əsasında okkazional ünsiyyət ehtiyacı dayanır.

7. Nitqyaratma prosesində real gerçəklik faktoru leksik və leksik-qrammatik, kommunikant faktoru isə qrammatik formaların və sintaktik strukturların, dolayısı ilə konkret nitq söyləmlərinin yaranmasını şərtləndirir.

II. Tədqiqatla bağlı təkliflərimiz

1. Tədqiqatın psixoloji əsaslarının daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində yaxın gələcək üçün ***təkliflərimizin*** başlıcaları bunlardır:

- GE-lərin öz sıraları daxilində növ, tip və qruplarının daha təfərrüatlı bölgüsünün aparılması istiqamətində araşdırmaları davam etdirməklə, onlara ekvivalent olan dərkətmə mexanizmlərini daha da dəqiqləşdirmək olar ki, bu da bir tərəfdən, ümumiyyətlə, dərkətmənin, digər tərəfdən isə istənilən təfəkkür prosesinin mahiyyətini daha dərindən açmağa və anlamağa imkan verər.

- İO-ların nəzəri bazisinin gücləndirilməsi istiqamətində araşdırmaların davam etdirilməsi, dilin psixoloji problemlərinin tədqiqi istiqamətinin müstəqil dilçilik sahəsi kimi qəbul olunması baxımından faydalı ola bilər.

- Hər növ idrak və təfəkkür prosesinin, eləcə də istənilən ali sinir fəaliyyətinin İO kimi apellyativ vahidlər vasitəsi ilə reallaşması istiqamətində araşdırmaların davam etdirilməsi, həm linqvistik, həm də sırf psixoloji tədqiqatların uğurlu nəticələrə nail olmasını təmin edə bilər.

2. Tədqiqatın linqvistik əsaslarının daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində yaxın gələcək üçün ***təkliflərimizin*** ən başlıcaları bunlardır:

- İkinci qrup GE-lərin və onlara ekvivalent olan ikinci sıra İO-ların növ və tiplərinin daha təfərrüatlı bölgüsünün aparılması istiqamətində araşdırmaları davam etdirməklə, bir tərəfdən, ümumiyyətlə, DSV-lərin, digər tərəfdən isə, onların iştirakı ilə həyata keçirilən istənilən nitq prosesinin mahiyyətini daha dərindən analiz etmək olar.

- DSV-lərlə bağlı bu tədqiqat əsərində irəli sürülən nəzəri müddəaların tətbiqi ilə araşdırmaların aparılması, dilin psixoloji

problemlərinin tədqiqi istiqamətinin müstəqil dilçilik sahəsi kimi qəbul olunması baxımından faydalı ola bilər.

- DSV və ikinci sıra İO-larla bağlı araşdırmaların bu istiqamətdə davam və inkişaf etdirilməsi, ənənəvi dilə qeyri-ənənəvi yanaşma imkanlarının genişlənməsinə təkan verə bilər, o cümlədən formal və rəqəmsal modellərin formalaşdırılmasına yeni imkanlar açar bilər.

3. Formaların psixolinqvistik analizinin yaxın gələcəkdəki əsas istiqamətləri ilə bağlı *təkliflərimizin* ən başlıcaları bunlardır:

- Leksik səviyyəli formaların bu istiqamətdə analizi onların həm etimologiya və ontogenezinin öyrənilməsində, həm gələcək dəyişkənlik və inkişaf imkanlarının proqnozlaşdırılmasında, həm də dilin lüğət tərkibinin ümumi inkişaf tendensiyalarının müəyyənləşdirilməsində faydalı ola bilər.

- Leksik-qrammatik səviyyəli formaların bu istiqamətdə analizi hər şeydən əvvəl dilin hərəkətverici qüvvəsi olan okkazional ehtiyacların müəyyən edilməsi ilə yanaşı, formalaşması zəruri olan müstəqil leksik və qrammatik vahidlərin əvvəlcədən proqnozlaşdırılmasına imkan yarada bilər.

- Qrammatik səviyyəli formaların bu istiqamətdə analizi onların elmi şəkildə şərhinə, təsviri və funksional qrammatikanın imkanlarından daha geniş imkanlar yarada bilər, eləcə də bu formaların həm dilin daşıyıcıları tərəfindən, həm də digər şəxslər tərəfindən düzgün mənimsənilməsinə kömək edə bilər.

4. Nitqin psixolinqvistik analizinin yaxın gələcək üçün əsas istiqamətləri ilə bağlı *təkliflərimizin* ən başlıcaları bunlardır:

- Nitqin bu istiqamətdə daha detallı araşdırılması, bir tərəfdən klassik psixolinqvistikanın bu günə qədər həllinə cəhd etdiyi nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizmi ilə bağlı ən vacib probleminin kökündən həllinə imkan yarada bilər, digər tərəfdənsə, psixolinqvistikanın israrla boyun qaçırdığı sırf linqvistik məsələlərin qoyuluşu və həlli imkanlarını yeni səviyyəyə qaldıra bilər.

- Təklif edilən konsepsiyaya istinadən nitqin söyləmə (diskurs) və sintaqmlar səviyyəsində analiz edilməsi son dövrlərdə çox

populyarlıq qazanan riyazi dilçilik, kibernetik linqvistika, maşın tərcüməsi, sanal dilçilik kimi bir çox yeni dilçilik sahələri üzrə modelləşdirmə, kodlaşdırma və kod silsilələri yaratma baxımından pozitiv nəticələr verə bilər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı monoqrafiya və məqalələrində əks olunmuşdur:

Monoqrafiyalar:

1. Türk dillərində zaman formaları, adverbial feil formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Əlavə və düzəlişlər edilmiş ikinci nəşr, Bakı, «Elm», 2003, 180 s.

2. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2011, 308 s.

3. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. III cild, Bakı, “Nurlan”, 2012, 468 s, (həmmüəlliflər: M.Mirzəliyeva və başqaları).

Xaricdə nəşr olunmuş elmi əsərlər:

4. Psikolengüistik araşdırmalarda gerçəklik, tefekkür və dil ilişkileri. **İCANAS 38**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunca düzenlenen Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresinin bildiri özetleri kitabı, Ankara, 2007, s. 6-7.

5. Разграничение модуляции и мышления. **«Культура народов причерноморья»** ISSN 1562-0808, Крымский научный центр Национальной Академии Наук и Министерства образования и науки Украины, Таврический Национальный Университет им. В.И.Вернадского, Межвузовский центр «Крым», № 182, 2010, с.112-115.

6. О моделировании механизма порождения и восприятия речи. **Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук**. Институт Стратегических Исследований (журнал научных публикаций). № 7, Москва, издательство «Литера», 2010, с. 164-168.

7. Востребованность лингвopsихологии или другой течения в психолингвистике. Научно-практическая конференция,

посвященная 19-летию Комратского государственного университета. Наука, культура, образование. 11 февраля 2010 г., Комрат- 2010, с. 123-129.

8. Sözü'n Oluşma ve Algılanmasının Şematik Modeli. **Zeitschrift für die Welt der Türken** Journal of World of Turks/ Vol. 3, No. 3. Berlin, 2011, s. 75-80.

9. Türkçenin Ruslara ve Rus dili üzerinden diğer Slavyan halklarına öğretilmesinin bazı lengüistik ve psikolojik yönleri üzerine. **“Dünya Dili Türkçe”** 16-18 Aralık 2010 tarihleri arasında gerçekleştirilen III Uluslararası Sempozyumunun bildiri kitapçığı, İzmir, 2011, s.103-109.

10. El İşlerinin Pazarlanmasının Başta Gelen Problemleri ve Onların Çözüm Yolları Lengüistik ve Psikolojik Yöntemler Işığında. **“Türk ve Dünya Kültüründe Şanlıurfa”** 14-16 Ekim 2010 tarihleri arasında gerçekleştirilen Uluslar arası Sempozyumun bildiri kitapçığı, Şanlıurfa, 2011, s. 49-55.

11. Dilin Yapı Birimlerinin Oluşma ve Algılanmasının Şematik Modeli. **Gazi Türkiyat. Türklük Bilimi Araştırmaları dergisi / Journal of Turkoloji Research.** Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, 5 Sayı, 8 Bahar, Ankara 2011, s. 209-216.

12. Взаимоотношения минимальных единиц мышления и языка в процессе образования и восприятия речи. **Филологические науки: вопросы теории и практики.** № 7 (18), часть 2, издательство «Грамота», Тамбов, 2012, с. 25-29.

13. Новый взгляд на основы психологии языка. **Вестник Тверского государственного университета.** Серия «Филология», Выпуск 4, № 24, Тверь, 2012, с. 5-11.

Azərbaycanda nəşr olunmuş elmi əsərlər:

14. Dilin qloballaşması. **«Tədqiqələr».** AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2003, № 2, s.19-23.

15. Dərketmə və onun fazaları. **«Tədqiqələr».** AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2003, № 4, s. 37-39.

16. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları. **«Tədqiqələr».** AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2003, № 4, s. 39-43.

17. Dilimizin və dilçiliyimizin perspektivləri ilə bağlı düşüncələr. **«Türk dilləri şöbəsi - 30»**. Bakı, «Elm», 2003, s. 43-46.

18. Klasik nağıl süjetlərində zaman formaları ilə yaranan psixolinqvistik keçidlər. **«Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə»** II ulislararası folklor konfransının materialları. Bakı, 2004, s. 259-263.

19. Adlarda İkinci Repräsentasyon Kategorisi. **“Dünyada yeni inkişaf meylləri istiqamətində Türk dünyası, Azərbaycan və Türkiyə”** beynəlxalq elmi simpoziumun materialları, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Türk Dünyası, Araşdırmaları Vəqfi, Türk Dünyası İşlətmə Fakültəsi, Bakı, 2004, s. 186.

20. Ümumi dərketmə prosesində sinktual dərketmənin rolu (psixolinqvistik araşdırma). **«Tədqiqlər»**. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2004, № 1, s. 16-19.

21. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. **«Tədqiqlər»**. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2004, № 2, s. 60-64.

22. L.S.Viqotskının dil nəzəriyyəsi ilə bağlı psixoloji görüşləri (linqvopsixoloji problemlər seriyasından). **«Tədqiqlər»**. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2005, N 1, s. 19-28.

23. İncə, alqış və qarğışların linqvopsixoloji kökləri. **«Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə»** III ulislararası folklor konfransının materialları. Bakı, 2005, s.251-256.

24. N.Xomskinin transformativ psixolinqvistikası. **«Dilçilik məsələləri»**. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2005, N 2 (3), s. 86-92.

25. A.A.Leontiyevin Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi. **«Dilçilik məsələləri»**. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2005, N 4, s. 47-55.

26. Psixolinqvistik biheviörizm. **AMEA-nın Xəbərləri**, Humanitar elmlər seriyası N 2-4, Bakı 2006, s. 221-233.

27. Dərketmənin mexanizmi. **«Tədqiqlər»**. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2006, N 4, s. 44-59.

28. Sinktual dərketmədə dilin iştirakı. **«Terminologiya məsələləri»**, AMEA Terminologiya komissiyası, Bakı, «Elm» 2006, s. 39-43.

29. Dil və dərketmədə qarşılıqlı əksolunmalar. **“Elmi axtarışlar”**, AMEA Folklor İnstitutunun elmi toplusu, XXV buraxılış, Bakı, «Səda» 2006, s. 111-115.

30. Dərketmə və təfəkkürün vahidləri. **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin «Xəbərləri»**, Humanitar elmləri seriyası, Bakı, №4, 2006, s. 115-119

31. Təfəkkür prosesləri baxımından dilin yaranması. **«Tədqiqlər»**. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2008, N 4, s. 45-53.

32. Dərketmə və modulyasiya. **«Dilçilik İnstitutunun əsərləri»**. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2009, N 1, s.219-228

33. Sözlərin və formaların əmələ gəlməsi. **«Tədqiqlər»**. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2009, N 3, s. 61-68.

34. Leksik formaların linqvopsixoloji təhlili. **«Tədqiqlər»**. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2009, N 4, s. 13-22.

35. Leksik-qrammatik formaların linqvopsixoloji təhlili. **«Filologiya məsələləri»**. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutu. «Elm və Təhsil», Bakı, 2010, N 1, s.40-52.

36. Söz formalarının yaranmasının və mənimsənilməsinin modelləşdirilməsi. **«Terminologiya məsələləri»**, AMEA Terminologiya komissiyası, Bakı, «Elm» 2010, s.78-84.

37. Qrammatik formaların linqvopsixoloji mahiyyəti haqqında. **“Tükologiya”**, № 1-2, Bakı, 2010, s.64-71.

38. Linqvopsixologiyanın vahidləri və nəzəri əsasları. **«Filologiya məsələləri»**. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutu. «Elm və Təhsil», Bakı, 2011, N 1, s. 145-153.

39. Sözüün yaranması və mənimsənilməsi prosesi dil və dərketmənin minimal vahidlərinin modulyatoru kimi. **Dilçilik İnstitutunun əsərləri**. N 2, Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, s. 134-141.

40. Psixolinqvistik konneksiya nəzəriyyəsi. **«Terminologiya məsələləri»**, AMEA Terminologiya komissiyası, Bakı, «Elm» 2013, N 2, s. 55-63.

41. Psixolinqvistika ilə bağlı yeni nəzəriyyə. **“Tükologiya”**, Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, № 2, s. 3-15.

ЛИНГВО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКОВ НА ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКОМ УРОВНЕ

(РЕЗЮМЕ)

Исследования, проводимые как классическими психолингвистическими школами (или западноевропейскими школами так называемыми «бихевиоризм» и «необихевиоризм»), так и последними из них (восточноевропейскими школами, так называемыми «советская психолингвистика» или «Теория речевой деятельности»), считаются научными попытками по изучению психологических проблем языка. Но в результате критического анализа выясняется, что в этих исследованиях рассмотрение лингвистических, т.е. языковых проблем игнорируется. Даже в тех работах, якобы посвященных конкретному тексту, речи или высказываниям, изучаются только психологические аспекты. По этой причине создано новое течение психолингвистики. Данное течение занимается не только психологическими, но и лингвистическими аспектами, исходя из лингвистических взглядов на структуру языка и речевого высказывания. Данное течение психолингвистики также учитывает психологические особенности образования языка и речи. Ее предметом являются образование, восприятие и понимание структурных единиц языка и речи, усвоения первичного и вторичного языка.

1. Психологической основой данного исследования является схема $C+K+D=BM$ (Стимул + Код + Деятельность = Восприятие и Мышление). Предложенная нами схема получена путем дополнения и модулирования трехступенчатого психологического акта И.М.Сеченова, который изначально состоял из: 1) внешних воздействий на человека, 2) чувств и образов, возникающих в результате этих воздействий, 3) деятельности человека, возникающих в результате этих воздействий и образов. Данный психологический акт И.М.Сеченова в третьей ступени дополнен «Теорией деятельности» Л.С.Выготского.

1.1. На первый взгляд кажется, что образование и восприятие структурных единиц языка и речи отличаются от процесса восприятия элементов действительности и не укладываются в вышеприведенной схеме. Но следует учесть, что механизм восприятия элемента действительности и его названия таковы:

1.1.1. *Элемент* (\mathcal{E}_1) действительности *стимулирует* (C_1), т. е. оказывает влияние на органы чувств, и в результате *деятельности* (D_1) головного мозгового аппарата создается первый *образ* (O_1) интеллекта элемента действительности.

1.1.2. В случае необходимости передачи словесной информации об элементе действительности, т.е. при возникновении вторичного *стимула* (C_2), путем сингуального мышления образуется соответствующая данному элементу действительности структурная единица языка, т.е. *элемент* (\mathcal{E}_2) действительности второго ряда.

1.1.3. В результате *деятельности* (D_2) мозга, т.е. восприятия структурной единицы языка как элемента действительности, образуется второй *образ* (O_2) интеллекта.

1.1.4. Оба элемента действительности и образы интеллекта объединяются в одном *коде* (K) интеллекта и хранятся в головном мозге, т.е. *воспринимаются* (BM).

Как видно, совокупность этих лингвопсихологических процессов и мозговых активностей происходит в основе сложной схемы:

$$\mathcal{E}_1 + C_1 + O_1 + D_1 + C_2 + \mathcal{E}_2 + O_2 + D_2 = BM$$

Если учесть, что здесь $(\mathcal{E}_1 + \mathcal{E}_2) = \mathcal{E}$; $(C_1 + C_2) = C$; $(O_1 + O_2) = O$; $(D_1 + D_2) = D$, а также $\mathcal{E}_1 + \mathcal{E}_2 + O_1 + O_2 = K$, то станет ясно, что любой процесс восприятия и мышления происходит по схеме $C + K + D = BM$ (Стимул + Код + Деятельность = Восприятие и Мышление).

1.2. Минимальными психологическими единицами исследования являются такие понятия как «минимальная воспринимаемая единица» и «минимальная апеллятивная единица восприятия и мышления». Соответственно мы называем их *элементом действительности* и *образом интеллекта*.

Предметы, явления, понятия, действия, нормы, принципы, а также их реальные и предполагаемые признаки, характеристики и действия являются *элементами действительности*. Элементы дей-

ствительности условно можно делить на две группы: 1) существующие независимо от нашего сознания в окружающей нас среде; 2) структурные единицы языка (так как, эти элементы действительности образованы в результате мозговой активности человека). Более важным фактором является то, что они обретают свойства элементов действительности только при соприкосновении с мозговой активностью. А с позиции их восприятия между элементами действительности первой и второй групп никакой разницы нет. Обе группы воспринимаются одинаковыми актами восприятия, проходя одни и те же фазы.

В исследовании обоснованы, что любые процессы восприятия и мышления реализуются минимальными аппеллятивными единицами, именуемыми нами *образами интеллекта*. Образы интеллекта эквивалентны элементам действительности или же их частям и признакам. В исследовании отмечаются два ряда образов интеллекта соответственно элементам действительности. Исходя из данной психологической схемы можно заключить, что в процессах восприятия, мышления человек воспринимает, запоминает, вспоминает элементы действительности посредством образов и кодов интеллекта.

2. Лингвистической основой исследования является такая аксиома, что общение является основным атрибутом человека. Как индивид социального общества, человек постоянно находится в процессе активного или пассивного общения. Он окказионально создает и воспринимает структурные единицы языка и речевые высказывания.

2.1. Процессы восприятия и мышления, реализуемые человеком, иногда в первой и четвертой фазах путем тотальной модуляции, т.е. в активной форме, а иногда кодовой функцией, т.е. в пассивной форме сопровождаются речью или языком.

2.1.1. Тотальная модуляция, наблюдаемая в четвертой фазе процесса мышления, является коммуникативным речеобразованием, а часть ее, происходящая на базе синктуального мышления, является интеллектуальным речеобразованием. Тотальная модуляция, наблюдаемая в первой фазе процесса мышления, чаще всего

связана с восприятием коммуникативной речи.

2.1.2. Восприятие и мышление, т.е. мысль является первичным и основным, а язык, речь и форма являются производными от них, т.е. вторичными. При образовании первичной идеи или мысли – язык, речь и форма в них не участвуют.

2.1.3. Структурные единицы языка кроме формы имеют также значение, лишь в том случае, если они соединяются с имеющимися в головном мозге образом интеллекта, который эквивалентен какому-либо элементу действительности. Это также дает возможность охарактеризовать структурные единицы языка как части речи. А конкретные функции структурных единиц языка в потоке речи способствуют уточнению их фонетических, морфологических и синтаксических особенностей.

LINGVO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF LEARNING IN THE LEXICAL, GRAMMATICAL LEVEL OF THE LANGUAGES

(RESUME)

The investigations of both classic psycholinguistik school (*or West-European schools the so-called “behaviourism” and “neobehaviourism”*) and last of them (*East-European schools, the so-called “Soviet psycholinguistics” or “The theory of speech”*) are scientific attempts on study of psychological problems of language. As a result of critical analysis turned out that in those investigations the consideration of the linguistic problems is ignored. Even the works, which are dedicated to the concrete text, speech or utterance study only psychological aspects.

On account new trend of psycholinguistics or new linguistic school is contiguous with psychology named “linguopsychology” is founded. The linguopsychology is occupied with not only psychological, but also linguistic aspects. This course of linguo-psychology also proceeds from linguistic views on language's structure and speech utterance. The linguopsychology also takes into account psychological features of the formation of language and speech. The object of the linguopsychology is formation, perception and conception of the structural units of language and speech, and also learning of primary and secondary language.

1. The psychological base of the investigation is $S + C + A = PT$ scheme (Stimulus + Code + Activities = Perception and Thinking). Given scheme is received in a way of supplement and modulation of the three-stage psychological act of I. M. Sechenov, which primordially consists of: 1) external influences on man; 2) feelings and images, arisen from these influences; 3) activities of man, arisen from these influences and images. The psychological act of I.M. Sechenov at the third stage is supplemented with L.S. Vygotski's “The theory of activities”.

1.1. On the face of it seems that the formation and perception of the structural units of language and speech differ from the perception's process of the reality's elements and don't keep within the afore-cited

scheme. But it should be taken into account that the perception's mechanism of the elements of reality and it's name is:

1.1.1. Element (E_1) of the reality *stimulates* (S_1), i.e. influence on organs of sense, and as a result of *activities* (A_1) of brain the first *image* (\dot{I}_1) of intellect of the reality's element is created.

1.1.2. In case of need if verbal information's transmission about reality's element, i.e. during coming into existence of the secondary *stimulus* (S_2) in a way of thinking, the structural unit of language, i.e. *element* (E_2) of the second row's reality appropriates to the element of reality is arisen.

1.1.3. As a result of brain's *activities* (A_2), i.e. perception of the language's structural unit as a reality's element, the intellect's second *image* (\dot{I}_2) is arisen.

1.1.4. Both elements of reality and intellect's images unite with same *code* (C) of intellect and are kept in brain, i.e. are *perceived* (PD).

Apparently, the totally of the linguopsychological processes and brain activities are the result of the complicated scheme's base:
 $E_1+S_1+\dot{I}_1+A_1+S_2+E_2+\dot{I}_2+A_2=PT$

Taking into account, that $(E_1+E_2) = E$; $(S_1+S_2) = S$; $(\dot{I}_1+\dot{I}_2) = \dot{I}$; $(A_1+A_2) = A$,

and also taking into account, that $E_1+E_2+\dot{I}_1+\dot{I}_2=C$, then become clear, that any process of perception and thinking is the result of scheme $S+C+S+A = PT$ (Stimulus+Code+Activities= Perception and Thinking).

1.2. The minimum psychological units of the investigation are such conceptions as “minimum perceived unit” and “minimum appellative unit of the perception and thinking”. Accordingly we called them as element of reality and intellect's image.

Subjects, phenomena, conceptions, actions, norms, principles and also their real and suggested signs, descriptions and actions are *elements of reality*. Elements of reality conditionally are divided into two groups. Elements of reality, exi-sted independently from our consciousness in the surroundings are a part of the first group. Elements of reality as the structural unit of language are part of second group, as these elements of reality are arisen as a result of man's brain activities. More important factor is that they find the property of the reality's element only with

brain activity's contiguity. From a position of their perception there is no difference between reality's elements of the first and the second groups. Both groups are interpreted as the identical perception's act, passing the same phase.

The investigation grounded that any processes of perception and thinking are realized by minimum appellative units called by us as *“the images of intellect”*. The images of intellect are equivalent to the reality's elements or to their parts and signs.

In the investigation two rows of intellect's images accordingly to the elements of reality are mentioned.

Proceeding from this psychological scheme, we can conclude, that in the processes of perception, thinking and also with other brain activities, the man perceives, memorizes, remembers the elements of reality by means of images and codes of the intellect.

2. The linguistic base of the investigation is axiom, that the intercourse is the main attribute of man. As an individual of social society, the man constantly is in the process of the active and passive intercourse. He occasionally creates and perceives the structural units of languages and speech utterances.

2.1. The process of perception and thinking realized by man sometimes at the first and fourth phases in a way of total modulation, i.e. in the active form, and sometimes by code function, i.e. in the passive form is accompanied by speech and language.

2.1.1. Total modulation, observed at the fourth phase of thinking's process is a communicative speech-formation, but the part of it being the result of the base of thinking is an intellectual speech-formation. Total modulation, observed at the first phase of thinking process is frequently constrained with perception of the communicative speech.

2.1.2. Perception and thinking and thought are the first or basic, but language, speech and form are derivative from it, i.e. are secondary. The speech and form don't participate in the formation of primary thought or language's idea.

2.1.3. The structural units of languages, except form, can have meaning only in case, if they unite with intellect's image in brain, which is equivalent to some element of reality. It also gives a chance to

characterize the structural units of language as parts of speech. The concrete functions of the structural units of languages in the spoken chain favour to more precise definition of their phonetic, morphological and syntactic features.

İstifadə olunmuş qısaltmalar

DSV	– dil struktur vahidi
İO	- intellekt obrazı
GE	- gerçəklik elementi

Çapa imzalanmışdır 31.03.2014

Тираж 100.

“Elm və təhsil” nəşriyyatı.

На правах рукописи

МАЙЫЛ БИННАТ оглы АСКЕРОВ

**ЛИНГВО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКОВ
НА ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКОМ УРОВНЕ**

5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
на соискание ученой степени
доктора филологических наук

БАКУ – 2014